

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
ІМЕНІ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО**

ОСНОВИ ПРАВА УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Львів 2016

УДК 34 (02)
ББК 67я7

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Львівського державного університету фізичної культури
імені Івана Боберського
(протокол № 2 від 22.09.2016 р.)*

Рецензенти:

Ковалів М.Р. – кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного права Львівського державного університету внутрішніх справ

Полянський О.А. – професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського

Авторський колектив:

Ващишин М.Я. – кандидат юридичних наук, доцент: Вступ, розділи 3 (у співавторстві з Теличко М.В.), 7, 8.

Отчак Н.Я. – кандидат юридичних наук: розділи 1, 2, 9.

Теличко М.В. – розділи 3 (у співавторстві з Ващишин М.Я.), 4.

Холявка С.В. – розділи 5, 6.

Основи права України: навчальний посібник / За редакцією М.Я.Ващишин / М.Ващишин, Н.Отчак, М.Теличко, С.Холявка. – Львів: Галицька спілка видавців, 2016. – 228 с.

ISBN

Навчальний посібник містить матеріал з лекційних курсів «Основи теорії держави і права», а також з окремих галузей права України: конституційного, адміністративного, цивільного, сімейного, трудового, земельного та кримінального права.

Для студентів всіх спеціальностей Львівського державного університету фізичної культури, які вивчають дисципліни «Основи права» та «Правознавство».

УДК 34 (02)
ББК 67я7

ISBN

© М.Ващишин, Н.Отчак, М.Теличко, С.Холявка, 2016

© ЛДУФК ім.І.Боберського, 2016

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Основи теорії держави	5
Розділ 2. Основи теорії права	24
Розділ 3. Основи конституційного права України	42
Розділ 4. Основи адміністративного права України	85
Розділ 5. Основи цивільного права України	109
Розділ 6. Основи сімейного права України	131
Розділ 7. Основи трудового права України	153
Розділ 8. Основи земельного права України	177
Розділ 9. Основи кримінального права України	201

ВСТУП

Відповідно до статті 1 Основного Закону Україна визнається суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою. Однією з найважливіших характеристик нашої держави є визнання її правовою. Правова держава – це держава, у якій панує верховенство права і закону, здійснюється поділ публічної (державної) влади на три відокремлені гілки – законодавчу, виконавчу та судову, а також реально забезпечуються права та свободи людини та громадянина і має місце висока правова культура населення.

Правова культура є комплексом уявлень громадян про право, його реалізацію, діяльність державних органів і посадових осіб. Правова культура виявляється у знанні та правильному розумінні приписів норм права, а також у поведінці, що відповідає цим приписам, у негативному ставленні до порушень правових норм іншими суб'єктами.

Для молодих людей надзвичайно важливо і необхідно володіти належною правовою культурою, що є передумовою їх активної участі у суспільному і громадському житті, у виборчому процесі, професійній трудовій чи підприємницькій діяльності. Знання основ права дозволяє вільно орієнтуватися у майнових, сімейних та земельних правовідносинах. Правомірна поведінка є запорукою законності, а незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Засвоєння студентами правових цінностей (правових норм і принципів права) і окреслення власного правового статусу (комплексу прав та обов'язків) дозволить їм формувати навички правомірної поведінки і практично застосовувати ці норми у конкретних життєвих ситуаціях.

Структура навчального посібника зорієнтована на висвітлення положень теорії держави і права, а також основних теоретичних та юридичних аспектів базових галузей права. Для перевірки засвоєних знань до кожної теми подаються питання для самоконтролю.

РОЗДІЛ 1. ОСНОВИ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

1. Загальне поняття й ознаки держави
2. Виникнення держави
3. Функції держави
4. Форма держави
5. Механізм та апарат держави
6. Політична система суспільства
7. Правова держава

1. Загальне поняття й ознаки держави

Держава — це організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, яка, забезпечуючи цілісність і безпеку суспільства здійснює керівництво ним насамперед в інтересах цієї частини, а також управління загальносуспільними справами.

Основним призначення держави є здійснення управління справами суспільства для забезпечення його цілісності.

Ознаки держави:

- виражає інтереси певної частини населення;
- має специфічний апарат управління та примусу;
- для утримання апарату запроваджує податки , поширює владу щодо людей , які проживають на належній їй території;
- встановлює загально-обов'язкові правила поведінки загального характеру-норми права;
- здійснює управління справами суспільства та узгоджує інтереси різних соціальних груп;
- володіє суверенітетом;

Ознаки, які відрізняють державну владу від влади первісного, соціально однорідного суспільства:

- у первісному суспільстві соціальна влада виражає і захищає інтереси

всіх членів суспільства;

у соціально неоднорідному ж — інтереси насамперед керівного (панівного) класу, його частини або якоїсь іншої соціальної групи;

- у первісному суспільстві носії влади не відокремлюються за соціальним статусом, професійно від інших членів суспільства; у соціально неоднорідному (зокрема, класовому) суспільстві носії влади в організаційному відношенні відокремлені у певні структури, «загони»;

- у первісному суспільстві населення не оподатковується; у соціально неоднорідному (зокрема, класовому) суспільстві для утримання державної влади встановлюються податки;

- у первісному суспільстві органи влади не поділяються за окремими функціями на певні види, а у соціально неоднорідному (зокрема, класовому) суспільстві функції влади розподіляються між окремими органами (виникає специфічна структура влади);

- у первісному суспільстві влада поширюється на всіх членів роду, племені, на якій території вони б не перебували; а в державі влада поширюється на всіх людей, що перебувають на певній, належній їй території;

- у державі складається система особливих загальнообов'язкових правил поведінки — юридичних норм, яких не знало первісне суспільство. Поняття про такі норми стало позначатися з певних причин словом (терміном) «право».

Ознаки, котрі відрізняють державу від інших організацій у соціально неоднорідному суспільстві:

- у кожній країні із соціально неоднорідним суспільством може існувати лише одна держава, а організацій — багато;

- тільки держава виступає офіційним представником усього суспільства; всі ж інші організації репрезентують лише його частину;

- тільки держава може вирішувати загальносуспільні справи — інші ж організації вирішують справи, що стосуються, як правило, лише частини суспільства;

- держава має у розпорядженні для виконання **своїх** завдань та функцій

специфічний апарат, який володіє владними повноваженнями і має матеріальні засоби для реалізації цих повноважень;

- тільки держава може встановлювати загальнообов'язкові для всього населення правила поведінки — юридичні норми (право як спеціально-соціальне, юридичне явище);

- тільки державна влада характеризується суверенітетом. Його ознаки:

- верховенство влади; повнота влади; самостійність і формальна незалежність влади від будь-якої іншої організації (або особи) як у даній країні, так і за її межами.

2. Виникнення держави

Основною причиною виникнення новітньої держави є реалізація права нації на самовизначення.

Основними теоріями походження держави є:

- **патріархальна** (представники Арістотель, Михайловський, Фільмер) її суть полягає в тому що держава є результатом еволюційного розвитку сім'ї;

- **теологічна** (представники Аквінський, Ейве, Марітен) : держава є результатом божого творіння;

- **договірна** (представники Гроцій, Локк, Руссо) : держава виникає на підставі суспільної угоди, в якій люди передають частину своїх прав державі та зобов'язуються підпорядковуватися їй, а держава – охороняти їхні права.

- **насильницька** (представники Дюрінг, Гумплович, Каутський) : держава є результатом завоювання та інструментом здійснення управління на завойованій території;

- **органічна** (представник Спенсер) : держава є результатом розвитку природи;

- **марксистська** (представники Маркс, Енгельс, Ленін) : держава виникає в результаті непримиренності класових суперечностей , вона є організацією , що забезпечує існування цілісності суспільства в таких умовах;

- **гідралічна** (представник Вітфогель) : держава виникає з потреби

забезпечення управління великою кількістю людей у процесі будівництва іригаційних споруд;

- **психологічна** (представники Петражицький, Фромм) : виникнення держави зумовлене особливостями людської психіки, одні схильні підкорятися, інші-керувати.

3. Функції держави

Функції держави — це основні напрямки діяльності держави, які розкривають її соціальну сутність і призначення в суспільстві.

Види функцій держава:

1) за соціальним значенням державної діяльності — **основні** такі що безпосередньо характеризують соціальну сутність і призначення держави і **неосновні** що не розкривають безпосередньо її соціальної сутності;

2) за територіальною спрямованістю — **внутрішні і зовнішні**;

3) за сферою суспільного життя — **політичні** (розвиток міжнародно-договірних відносин, оборона держави, підтримка міжнародного правопорядку, боротьба з міжнародним тероризмом, захист конституційного ладу та правопорядку, створення демократичних інститутів) **гуманітарні** (міжнародне співробітництво, участь у міжнародному забезпеченні прав людини, система соціального захисту, підтримка найкових освітніх, культурно виховних програм, захист навколишнього природного середовища, тощо) **економічні** (формування державного бюджету, підтримка всіх форм власності участь у розв'язанні глобальних економічних, господарських проблем,;

4) за часом виконання — **постійні** такі що здійснюються протягом усього часу існування даної держави, **тимчасові** що здійснюються протягом лише певного відтинку часу, наприклад, під час стихійного лиха, війни.

4. Форма держави.

Кожна держава, як і будь-яке інше суспільне утворення, має бути певним чином організована, побудована, сформована; здійснення нею влади має

відбуватися певними методами, способами.

Форма держави — це спосіб (порядок) організації здійснення державної влади.

Елементи форми держав:

державне правління — спосіб організації вищої державної влади;

державний устрій — спосіб поділу держави на певні складові частини та розподілу влади між нею та цими частинами;

державний режим — порядок здійснення державної влади певними методами і способами.

Форма правління і державний устрій характеризують, головним чином, структурний аспект форми держави, а державний режим — її функціональний аспект. В цілому ж форма держави — це таке явище, яке характеризується єдністю структури і територіальної організації, а також методів здійснення державної влади.

Ознаки форми держави:

- складається з трьох елементів;
- державне правління розкриває структурну організацію суспільства;
- державний устрій розкриває територіальну організацію суспільства;
- державний режим розкриває політичну організацію суспільства;

Види державного правління

Загальноісторичні види державного правління:

1) монархія — це форма державного правління, за якої вища державна влада здійснюється однією особою і, зазвичай, передається за спадком.

Ознаки монархії:

- одноособове безстрокове здійснення влади;
- концентрація всієї повноти влади в руках однієї особи;
- спадковий порядок правонаступництва вищої влади;
- відсутність юридичної відповідальності глави держави;
- відсутність політичної відповідальності глави держави.

Види монархій:

1) **класична** , що в свою чергу поділяється на абсолютну та парламентську

- **абсолютна монархія**- форма правління державою, за якої верховна влада (суверенітет тощо) належить одній особі (царю, імператору, королю тощо), та для якої характерний найвищий ступінь централізації державної влади.

- **парламентська монархія** — глава держави (монарх) не може прямо впливати на склад і політику уряду, що формується виключно парламентом і лише йому підзвітний (Англія, Данія, Швеція, Японія);

2) **дуалістична монархія** — глава держави (монарх) особисто формує склад уряду, яким керує сам або через призначеного ним прем'єр-міністра.

2) республіка — вища державна влада здійснюється виборним колегіальним органом, який обирається населенням (або його частиною) на певний строк:

Ознаки республік:

- народ є суб'єктом , який безпосередньо впливає на формування організації влади;
- вищі державні органи є виборними;
- вищі державні органи обираються на певний строк;
- вищі державні органи функціонують за принципом розподілу на законодавчу, виконавчу і судову;
- за діяльністю вищих органів державної влади здійснюється контроль з боку суспільства.

Види республік:

- **президентська республіка** — глава держави (президент) одноособове або з наступним схваленням верхньої палати парламенту формує склад уряду, яким, як правило, керує сам (СІЛА, Аргентина, Мексика, Венесуела, Індонезія, Іран, Ірак, Швейцарія);

- **парламентська республіка** — глави держави (президент) не може впливати на склад і політику уряду, який формується виключно парламентом і підзвітний лише йому (Італія, ФРН);

- **змішана президентсько-парламентська** , — глава держави (президент) особисто пропонує склад уряду (насамперед кандидатуру прем'єр-міністра), котрий підлягає обов'язковому затвердженню всім парламентом (Фінляндія, Франція);

- **парламентсько-президентська республіка** – уряд формується парламентом, уряд очолює прем'єр-міністр, уряд має широкі повноваження, уряд відповідальний перед парламентом і главою держави – президентом. (Україна). Вказана форма державного правління характеризується спеціальною процедурою формування уряду, наявністю або відсутністю відповідних повноважень у президента, юридичною інвеститурою уряду, його відповідальністю, підставами та обмеженнями розпуску парламенту президентом, наявністю у президента права законодавчої ініціативи, використання президентом права вето, його подолання (можливість винесення цього питання на референдум), промульгування законів президентом, підставою і процедурою імпічменту або відзиву президента шляхом всенародного референдуму, підставами проведення референдуму й повноваження з цього приводу президента.

Основні види державного устрою:

Проста (унітарна) держава — частини держави не мають свого суверенітету, всіх ознак державності. Такі частини держави є лише адміністративно-територіальними її підрозділами, утвореннями (наприклад, області в Україні, воеводства у Польщі, графства в Англії, провінції в Італії).

Деякі унітарні держави (наприклад, Іспанія, Данія, Португалія, Україна, Шрі-Ланка) включають автономні утворення. Автономія у таких випадках може бути політичною (Філіппіни) або територіальною (Індія).

Ознаки унітарної держави:

- наявність єдиної конституції або конституційних законів;
- наявність єдиного громадянства;
- наявність єдиної системи органів законодавчої, виконавчої та судової влади;
- наявність єдиної фінансово-грошової системи;
- адміністративно-територіальні одиниці не мають ознак суверенітету;
- наявність єдиної системи нормативно правових актів.

Складна держава — частини держави мають суверенітет, всі ознаки державності.

Складні держави поділяються на:

а) *федерації*. — союзні держави:

б) *конфедерації* — об'єднання, союзи держав, що створюються для виконання певних завдань.

Ознаки федеративної держави:

- дуалістичний характер правової системи
- складові частини федерації мають ознаки суверенітету
- наявність подвійного громадянства;
- загально федеральний апарат держави і наявність у суб'єктів федерації власних систем законодавчих, виконавчих та судових органів.
- розмежування компетенції між загально федеральними органами та органами суб'єктів федерації.

Основні види державного режиму

Демократичний — державна влада здійснюється з дотриманням основних прав людини, із забезпеченням легальних можливостей вільного виявлення і врахування інтересів усіх груп населення через демократичні інститути (вибори, референдуми тощо) та діяльність різноманітних громадських об'єднань, які представляють ці інтереси і впливають на вироблення і здійснення політики держави. Демократичний режим має такі різновиди як демократично-ліберальний, демократично-консервативний, демократично-радикальний.

Тоталітарний — державна влада здійснюється шляхом обмеження або порушення основних прав людини; скорочення або недопущення, усунення легальних можливостей для вільного виявлення і врахування інтересів усіх груп населення (зокрема через діяльність громадських об'єднань, які їх представляють); зосередження неконтрольованої населенням державної влади в руках правлячої верхівки (олігархії) або однієї особи. Останній різновид тоталітаризму отримав назви «автократія», «вождизм». Тоталітаризм існував і у вигляді таких державних режимів, як расистський, фашистський, військово-диктаторський, державно-терористичний.

Сучасні державні режими:

демократичний (найбільш поширений у державах Європи, Центральної та Північної Америки);

тоталітарний (зберігається в окремих країнах Близького Сходу, Африки).

5. Механізм та апарат держави

Кожній людині доводиться вступати у певні відносини з тими чи іншими органами держави та іншими її організаціями. Тому для успішної діяльності кожному суб'єкту необхідно знати призначення і види цих органів, їхні зв'язки, взаємозалежності, юридичні можливості та ін.

Загальна характеристика механізму держави

Кожна держава для здійснення своїх завдань і функцій повинна створювати різноманітні структури.

Механізм держави — це система всіх державних організацій, які виконують її завдання і реалізують її функції. Серед таких організацій розрізняють: державні підприємства, державні установи, державні органи.

Державні підприємства — це ті формування, які утворені державою для здійснення матеріально-виробничої діяльності або для надання певних матеріально-побутових послуг і функціонують на засадах госпрозрахунку і

самоокупності.

Державні установи (заклади) — це ті організації, які утворені державою у невиробничій сфері для виконання гуманітарних завдань і функціонують в основному на основі бюджетного фінансування.

Органи держави — це органи держави, які вона наділила владними повноваженнями щодо інших учасників суспільного життя та необхідними матеріальними засобами для здійснення цих повноважень. Владні повноваження державного органу полягають у можливості встановлювати формально обов'язкові правила поведінки загального чи індивідуального характеру (юридичні приписи) та домагатись, забезпечувати їх виконання.

Апарат держави (державний апарат) — це система всіх органів держави, які виконують її завдання та функції.

Ознаки апарату держави:

- функціонує як ієрархічна система органів ;
- складається з органів , які наділені державно-владними повноваженнями (законодавчих, виконавчих судових)
- для забезпечення владних повноважень використовує засоби управління та примусу;
- має структурно-функціональну будову.

Орган держави — це структурно організований колектив державних службовців або один державний службовець, котрі наділені владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для виконання певних завдань і функцій держави.

Види органів держави розрізняються:

1) за місцем, у системі державного апарату:

- а) *первинні* — створюються шляхом прямого волевиявлення всього (або певної частини) населення й уособлюють суверенітет держави; б) *вторинні* — всі інші органи, які створюються первинними, походять від них, їм підзвітні;

2) за змістом або напрямком державної діяльності: а) органи законодавчої влади; б) глава держави; в) органи державного управління (виконавчої влади); г) судові органи; д) органи контрольно-наглядові;

3) за способом утворення: а) виборні; б) призначувані; в) ті, що успадковуються;

4) за часом функціонування: а) постійні; б) тимчасові;

5) за складом: а) одноособові; б) колегіальні;

б) за територією, на яку поширюються їхні повноваження: а) загальні (центральні); б) місцеві (локальні).

До державних органів долучаються *органи місцевого самоврядування*, які на локальному рівні виконують переважно юридичними засобами низку владних функцій, хоча формально вони не вважаються офіційними представниками (органами) держави. Це так звані *муніципальні органи*.

Державні службовці- це громадяни, що займають у встановленому порядку посади у штаті державних органів, здійснюють повноваження від імені держави й отримують встановлену нею заробітню плату.

Державна служба -це професійна діяльність осіб, які займають посади в органах державної влади та їх апараті.

6. Політична система суспільства

Політична система суспільства — це система всіх державних і недержавних організацій, громадських об'єднань і трудових колективів соціально неоднорідного суспільства.

Функції політичної системи-це основні напрямки забезпечення і життєдіяльності.

Елементарними (суб'єктами) політичної системи суспільства є люди, держава, політичні партії, соціальні групи, громадські організації, нації, недержавні організації, органи місцевого самоврядування, групи політичного лобювання.

Громадське об'єднання — це добровільне формування громадян ,

створене ними на основі єдності інтересів для спільної реалізації своїх прав і свобод.

Види громадських об'єднань Громадські об'єднання розрізняють:

1) за порядком утворення та формами діяльності — громадські організації, органи громадської самодіяльності, громадські рухи;

2) за критеріями членства — об'єднання з формально фіксованим (документованим) членством, об'єднання з формально нефіксованим (недокументованим), вільним членством;

3) за кількістю членів (за ступенем залучення населення) — масові та елітарні;

4) за внутрішньою організаційною структурою — централізовані (ієрархізовані, внутрішньо субординовані) і децентралізовані;

5) за соціальною сферою діяльності — політичні, економічні, наукові, екологічні, спортивні, мистецькі тощо;

6) за територією діяльності — місцеві (обласні, міжобласні, міські, районні тощо), загальнодержавні (зокрема, республіканські), міждержавні (у конфедераціях, союзах, держав), міжнародні (всесвітні, регіональні);

7) за соціально-правовим статусом — легальні (юридичне дозволені, офіційно зареєстровані відповідною державою), долегалі (тимчасово незареєстровані), нелегалі (офіційно заборонені відповідною державою, підпільні);

8) за соціальною значущістю для існування і розвитку суспільства — прогресивні, консервативні, реакційні.

Громадська організація — це добровільне об'єднання людей, яке створене для задоволення та захисту суспільних, колективних чи особистих потреб його учасників і функціонує на засадах рівності та самоврядування.

Види громадських організацій:

На громадські організації, безперечно, повністю поширюється схарактеризована вище класифікація громадських об'єднань. Але, крім того, за

соціальною підставою утворення та залежно від характеру потреб, для задоволення яких заснуються громадські організації, вони поділяються на:

1) організації, які створюються залежно від форм участі громадян у виробництві або в суспільному житті для задоволення суспільних чи колективних потреб (профспілки, політичні партії);

2) організації, які створюються для задоволення особистих потреб (спілка книголюбів, спортивне товариство).

Політична партія — це добровільне об'єднання громадян, котре виражає волю певної соціальної групи і прагне здобути або утримати державну владу, здійснювати вплив на формування і політику органів держави, місцевого самоврядування відповідно до своєї програми розвитку суспільства.

Види політичних партій

До видового поділу політичних партій цілком прийнятною є викладена раніше загальна класифікація громадських об'єднань. Проте, окрім неї, політичні партії розрізняють:

1) за соціальною спрямованістю програми і діяльності — соціально-демократичні, соціалістичні, народно-демократичні, національно-демократичні, ліберально-демократичні, релігійно- (християнсько) демократичні, комуністичні, націоналістичні тощо;

2) за соціальною базою — партії, які виражають інтереси певного класу або його частини, інтереси певної нації, народності, інтереси прихильників певної релігії чи іншого позакласового і наднаціонального світогляду, інтереси іншої соціальної групи;

3) за методом здійснення своєї програми — революційні, реформаторські;

4) за представництвом у вищих органах влади — правлячі, опозиційні.

Функції партій:

— *представницька* — виявлення, відображення й обґрунтування інтересів певної частини суспільства;

- *програмна* — розробка відповідно до цих інтересів політичної програми суспільного розвитку;

- *ідеологічна* — формування, розвиток і впровадження у суспільну свідомість своєї ідеології, вплив на громадську думку;

- *владно-конкурентна* — участь у змаганні (боротьбі) за державну владу, за її утримання;

- *владно-практична* — реалізація і захист через державну політику інтересів відповідної частини суспільства;

- *владно-кадрова* — підготовка, добір, висування кадрів для державного апарату.

Органи місцевого самоврядування- це виборні або сформовані іншим способом органи населення певної території, діяльність яких спрямована на розв'язання завдань місцевого значення.

Орган громадської самодіяльності — це добровільне об'єднання людей, яке створюється при державній або громадській організації для допомоги у виконанні нею своїх завдань (наприклад, батьківський комітет у школі, товариський суд на підприємстві).

Громадський рух — це добровільне об'єднання людей, утворене з метою досягнення значних соціальних цілей, яке діє через масові заходи, що організуються його ініціативною групою, керівною інстанцією.

Трудовий колектив — це об'єднання трудящих підприємства або установи, котре виконує передбачені законом, статутом чи договором функції в економічній, соціальній, політичній сферах суспільного життя.

Трудовий колектив є суб'єктом (елементом) політичної системи суспільства остільки, оскільки він використовує певні політичні права, закріплені в законі, наприклад, висуває кандидатів у депутати представницьких органів державної влади або місцевого самоврядування, бере іншу участь у політичному житті. Для досягнення політичних цілей трудові колективи об'єднуються в асоціації, спілки, федерації.

7. Правова держава.

Правова держава — це держава, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорону і захист основних прав людини. Саме така держава є одним із найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів.

Концепція правової держави формувалася в історії політико-правової думки, поступово втілюючи кращі гуманістичні здобутки соціальної теорії та практики. При цьому використовувались окремі положення, висловлені такими видатними мислителями як Платон і Аристотель, Т. Гоббс і Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо і Ш.-Л. Монтеск'є. Головним фундатором зазначеної концепції цілком заслужено вважається видатний німецький філософ І. Кант (хоча сам він вживав дещо інший термінологічний вислів — «правовий державний устрій»), Серед тих, хто підтримував і розвивав ідею правової держави наприкінці ХІХ — початку ХХ ст., були українські вчені (зокрема, Б. О. Кістяківський, М. І. Палієнко, С. Дністрянський, А. Малицький, В. Старосольський), відомі юристи-теоретики Росії (В. М. Гессен, С. А. Котляревський, М. М. Коркунов, Ф. В. Тарановський тощо) і представники багатьох інших країн.

Вихідні положення сучасної загальної теорії правової держави:

- 1) Якщо порівнювати право і державу первинним є право як загальносоціальне явище, оскільки воно виникає раніше і незалежно від держави.
- 2) Держава повинна бути обмежена саме таким правом. Вона пов'язана не тільки законами, які сама встановлює (вони, безперечно, обов'язкові і для неї), а й загальносоціальним правом — передовсім у процесі законотворчості.
- 3) Найголовніше призначення такої держави — забезпечити здійснення, охорону та захист основних прав людини.
- 4) Уявлення про правову державу вирішальною мірою залежить від того, яким правом збираються її пов'язати, як саме розуміють права людини.
- 5) Правові держави можуть формуватись у неоднакових соціально-економічних устроях, системах. Становлення різних за типами правових держав

саме за сучасних умов пояснюється тим, що всім таким державам притаманні якісь спільні, однакові соціально-змістовні ознаки. Є підстави вважати, що за умов зростання глобальних, загальнолюдських проблем, у міру нормального, еволюційного розвитку загально цивілізаційних процесів питома вага таких ознак правових держав у різних країнах підвищуватиметься.

б) На формування правової держави в окремих країнах за різних умов впливає ряд конкретно-історичних факторів (економічний лад і соціальна структура суспільства, політика правлячого осередку суспільства, класу або іншої соціальної групи, історичні, національні, культурні традиції та умови, міжнародна ситуація). Тому в кожному випадку слід зважати на цю специфіку, відображаючи її, зокрема, шляхом визначення конкретної соціальної сутності відповідної правової держави.

7) Для впровадження у життя панівного в суспільстві праворозуміння держава вдається до різноманітних загальнообов'язкових організаційно-юридичних структур, механізмів, процедур (технологій) тощо. Всі вони характеризуються, описуються, фіксуються, як правило, через формально визначені ознаки відповідних дій, фактів, ситуацій. Без певних юридичних процедур правова держава неможлива.

Основні ознаки правової держави:

1) закріплення в конституційному та інших законах основних прав людини;

2) панування у суспільному і державному житті законів, які виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи при цьому основні загальнолюдські цінності та ідеали. Наголос саме на пануванні таких законів має на меті підкреслити, що для утворення правової держави замало лише наявності законів як актів представницького органу вищої державної влади.

3) врегулювання відносин між особою і державою на основі загально-дозволеного підходу, принципу: «особі дозволено чинити все, що прямо не заборонено законом»;

4) взаємо відповідальність особи і держави;

5) притаманність усім громадянам високої культури права, зокрема їх обізнаність із життєво необхідними юридичними законами, а також уміння і навички їх використання у практичному житті.

6) чіткий розподіл функціональних повноважень держави між певними спеціалізованими системами її органів — законодавчих, виконавчих, судових — на основі підпорядкування саме закону як волевиявленню народу або вищого представницького органу державної влади усіх інших органів держави (принцип розподілу влади);

7) юридична захищеність особи, тобто наявність розвинених та ефективних процедурно-юридичних засобів (механізмів) для вільного здійснення, охорони та захисту основних прав людини.

8) високозначуще становище у суспільному і державному житті судових органів як, у певному розумінні, вирішальної, найбільш надійної юридичної гарантії прав людини.

9) неухильне і повсюдне виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя, насамперед державними та громадськими органами.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення держави.
2. Які основні ознаки держави ви знаєте?
3. Дайте визначення функцій держави та назвіть їх види.
4. Назвіть елементи форми держави.
5. Які форми державного устрою вам відомі?
6. Назвіть ознаки монархії.
7. Розкрийте сутність та ознаки республіки.
8. Визначте поняття федеративної держави та охарактеризуйте її основні ознаки.
9. Дайте визначення демократичного режиму.
10. Назвіть ознаки тоталітарного режиму.

11. Назвіть основні елементи механізму держави та визначте його поняття.
12. З якою метою формується механізм держави?
13. Охарактеризуйте орган держави за його основними ознаками.
14. Назвіть види державних органів.
15. Дайте визначення правової держави.
16. Назвіть основні ознаки правової держави.
17. Що таке політична партія? Які є види політичних партій?
18. Чи є органи місцевого самоврядування органами державної влади?
19. Що таке правова культура?
20. Назвіть види громадських об'єднань.
21. Які українські вчені підтримували і розвивали ідею правової держави?

Рекомендована література:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України.-1996.-№ 30.ст 141
2. Декларація про державний суверенітет України// Відомості Верховної Ради УРСР.-1990.- №31.
3. Акт про проголошення незалежності України // Відомості Верховної Ради України.- 1991.-№38 ст.502
4. Загальна декларація прав людини // Права людини.-К., 1989,1992.
5. Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини // Збірник договорів Ради Європи.- К.,2000.
6. Європейська соціальна хартія // Збірник договорів Ради Європи.- К.,2000.
7. Закон України «Про об'єднання громадян» // Відомості Верховної Ради України.-1992.-№1 ст.1
8. Закон України «Про політичні партії в Україні» // Відомості Верховної Ради України .- 2001.- №23, Ст.118
9. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Відомості Верховної Ради України.-1997.-№24 Ст.170

10. Закон України «Про державну службу» // Відомості Верховної Ради України.- 2015.- № 4,Ст.43
11. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» // Відомості Верховної Ради України.-2016. № 44-45 ст.529
12. Авер'янов В.Б. Органи виконавчої влади // Юридична енциклопедія .-К., 2002.
13. Луць Л.А. Загальна теорія держави і права // Навчально – методичний посібник за кредитно – модульною системою.- К.- 2013.
14. Рабінович П.М. Громадянське суспільство і правова держава. // Українське право .-1996.- № 3.
15. Скакун О.Ф. Теорія держави і права // Харків.- 2005 .

РОЗДІЛ 2. ОСНОВИ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА

1. Основні сучасні концепції права
2. Функції права (правового регулювання)
3. Правовий статус особи
4. Система права
5. Юридичні факти
6. Форми права
7. Загальна характеристика тлумачення правових норм

1. Основні сучасні концепції права

Оскільки об'єктивне юридичне право — не поодиноким система нормативного регулювання у суспільстві, усвідомити повною мірою його особливості й можливості можна лише з урахуванням інших видів соціальних норм. Положення даної теми, присвячені цьому питанню, сприяють такому усвідомленню; їх засвоєння, зокрема, допоможе відмежувати правові (юридичні) норми від моральних або інших соціальних приписів. А це не тільки полегшує загальну орієнтацію у суспільному житті, а й сприяє правильному та ефективному здійсненню юридичних норм.

Об'єктивне юридичне право — це система загальнообов'язкових правил фізичної поведінки — соціальних норм, встановлених або санкціонованих державою, які виражають волю домінуючої частини соціально неоднорідного суспільства, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі, а також на задоволення загальносоціальних потреб і забезпечуються державою.

Соціальна норма — це зумовлене об'єктивними закономірностями правило фізичної поведінки (діяльності), яке має загальний характер, виражає волю певної частини або всього суспільства і забезпечується різноманітними засобами соціального впливу.

Загальний характер такого правила полягає в тому, що воно розраховане

не на один випадок, а на групу, вид, коло суспільних відносин.

Соціальні норми класифікуються таким чином

1) за їх генезисом, тобто за джерелом і способом утворення — моральні, юридичні (правові), корпоративні (норми громадських об'єднань);

2) за сферою суспільних відносин, що ними регулюються,— економічні, політичні, сімейні та ін.

Для кращого усвідомлення сутності й специфіки юридичних норм (система яких утворює об'єктивне юридичне право) їх слід співставити з: а) тими нормами, які існували у соціально не розшарованому, соціально однорідному суспільстві, і б) нормами, що існують у соціально неоднорідному суспільстві одночасно, «паралельно» з об'єктивним юридичним правом.

Своєрідним соціальним явищем є система правил діяльності, які встановлені або санкціоновані декількома державними чи міждержавними (міжнародними) організаціями, виражають їх узгоджену волю і спрямовані на регулювання їхніх взаємин. Для позначення поняття, яке відображає таке явище, теж використовується термін «право» — міжнародне публічне право.

Ознаки, що відрізняють норми права від норм поведінки у первісному, соціально однорідному суспільстві:

Норми поведінки у первісному суспільстві	Норми права
<ol style="list-style-type: none"> 1. Виражають волю всіх членів суспільства; 2. Виникають у свідомості членів суспільства; 3. Не відрізняють прав від обов'язків; 4. Забезпечуються громадською думкою (схваленням, осудом), звичкою, внутрішнім переконанням. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Виражають волю домінуючої частини суспільства; 2. Встановлюються чи санкціонуються; 3. Розмежовують права і обов'язки; 4. Забезпечуються, крім інших засобів, також державним примусом.

Ознаки, які відрізняють норми від інших соціальних норм у соціально неоднорідному суспільстві:

Норми права	Інші соціальні норми
<ol style="list-style-type: none"> 1. Виникають, коли формується держава; 2. Встановлюються або санкціонуються державою; 3. Виражаються волю домінуючої частини суспільства; 4. Утворюють внутрішню погоджену цілісність, єдність, тобто систему; 5. Існують лише як одна (єдина) система норм у суспільстві. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Існують у будь-якому суспільстві; 2. Встановлюються або санкціонуються іншими суб'єктами суспільства; 3. Виражають волю різних частин суспільства; 4. Можуть не бути внутрішньо погодженими, не мати властивостей системи; 5. Існують у вигляді кількох відносно самостійних систем нормативного регулювання.

Основні теорії виникнення права:

- **природнича** (Гобс, Локк, Гроцій)- право виникає з природи людини;
- **теологічна** (Аквінський, Марітен)- право є результатом Божого творіння;
- **договірні** (Руссо, Монтеск'є) -право виникає на підставі суспільної угоди;
- **позитивна** (Конт, Шершеневич) – право створюється державою;
- **історична** (Гуго, Савіньї, Пухта) – право виникає еволюційно із звичаїв та традицій;
- **марксистська** (Маркс, Енгальс, Ленін)- право це зафіксована в законі воля панівного класу;
- **нормативна** (Кельзен)- право виникає з необхідності регулювання поведінки суб'єктів;
- **психологічна** (Петражицький, Тард) – виникнення права зумовлене особливостями людської психіки, емоціями, переживаннями;
- **соціологічна** (Ерліх, Канторович, Паунд, Гурвіч) – право виникає з об'єктивних суспільних відносин;
- **реалістична** (Іерінг) право виникає з необхідності захисту інтересів державою.

Право (як юридичне явище) і держава виникають водночас, вони обопільно залежні. Зокрема, слід мати на увазі, що соціальні причини, внаслідок яких сформувалось об'єктивне юридичне право, є тими самими, що й причини, які спонукали до утворення держав (тому й немає потреби ще раз висвітлювати ці чинники стосовно такого права).

Право залежить від держави: у його виникненні, походженні; сталості й недоторканності;

здійсненні, впровадженні в життя; у розвитку, вдосконаленні і в авторитетності, нарешті престижі.

Держава залежить від права: у своїй організації, побудові, структурі; у вдосконаленні, розвитку;

у здійсненні її функцій; в авторитетності, престижі.

Коли йдеться про здійснення функцій держави, то розрізняють його *правові й неправові форми*.

Правові форми виконання функцій держави — це такі її дії, які полягають у вчиненні (зокрема, у прийнятті, встановленні, виданні) правових (юридичних) актів.

Правовий (юридичний) акт — це формально-обов'язкове волевиявлення держави (її органу або уповноваженого нею суб'єкта).

Види юридичних актів:

1) за юридичною, тобто владно-регулятивною природою, — правотворчі (нормативно-правові), правотлумачні (правороз'яснювальні, інтерпретаційні), правозастосовні (індивідуально-правові);

2) за способом, формою об'єктивації, зовнішнього прояву — письмові (документальні), усні (вербальні), конклюдентні (фізичні вчинки, діяння).

Залежно від різновиду найчастіше використовуваних державою юридичних актів розрізняють такі **правові форми виконання її функцій**:

- *установча діяльність* (утворення, реорганізація, Ліквідація органів та інших організацій держави);

- *правотворча діяльність* (встановлення або • санкціонування правових (юридичних) норм, тобто формально-обов'язкових правил поведінки загального характеру);

- *правозастосовна діяльність* (встановлення, на основі й відповідно до юридичних норм, індивідуальних формально-обов'язкових правил поведінки щодо тих суб'єктів, які мають здійснити ці норми);

- *правоохоронна діяльність* (застосування заходів примусу щодо тих осіб, які порушують приписи юридичних норм).

2. Функції права (правового регулювання)

Функції права висвітлюють предметно-змістовну роль, «роботу» права у суспільстві. Тому знання функцій права дає можливість скласти уяву про те, що саме очікувати від функціонування права (правового регулювання). Крім того, через пізнання функцій права усвідомлюється соціальна значущість юридичної діяльності, а також діяльності тих посадових осіб, чия робота так чи інакше

«вплетена» у процес правового регулювання.

Функції права — це основні напрямки його впливу на людину і суспільство (суспільні відносини).

Види функцій права (правового регулювання)

Функції права розподіляють на **загальносоціальні** та **спеціально-соціальні** (регулятивні).

До загальносоціальних функцій належать:

- *гуманістична* (здійснення і захист прав людини, прав нації, народу, людства);

- *організаторська* (встановлення, зміна і припинення відносин між учасниками суспільного життя);

- *управлінська* (спрямування, направлення діяльності учасників суспільного життя на виконання певних соціальних завдань, розв'язання певних соціальних проблем);

- *комунікативна*, (інформування учасників суспільного життя про державно-владну волю, забезпечення їх заочного «спілкування» з правотворчими органами держави);

- *орієнтаційна* (вказівка на припустимі, соціальне прийнятні, безконфліктні шляхи, засоби задоволення потреб, запитів учасників суспільного життя);

- *оцінювальна* (кваліфікування, оцінювання з точки зору закону держави, начебто її «очима», власних вчинків, а також поведінки інших суб'єктів);

- *ідеологічно-виховна* (участь у формуванні у людей певного світогляду, прищепленні їм певних моральних, правових, політичних поглядів);

- *пізнавальна або гносеологічна* (здатність об'єктивного права виступати джерелом знань про основні «параметри» суспільства — його економічний, соціальний і державний устрій, мораль, культуру, звичаї, про взаємини між класами, націями, різними соціальними групами і верствами тощо).

Зазначені функції є *загальносоціальними* у тому розумінні, що вони здійснюються за допомогою не тільки права, але й — тією чи іншою мірою —

майже всіма соціальними явищами, зокрема іншими соціальними нормами, суспільною свідомістю (передовсім моральною), політикою, релігією, мистецтвом, громадськими об'єднаннями тощо.

Ті ж функції, які здатне виконувати лише **(або найбільш ефективно)** саме право, є його **спеціально-соціальними функціями**. До них належать:

- *закріплююча* (утвердження, підтримування суспільних відносин, які виникли ще до прийняття відповідного закону, іншого нормативного акта);
- *стимулююча* (сприяння розвитку таких відносин),
- *творча* (ініціювання, «породження», формування таких суспільних відносин, яких взагалі **не** існувало до видання відповідного закону);
- *обмежуюча* (встановлення рамок, «кордонів», щодо існування певних відносин, гальмування, недопущення їх поширення, збільшення);
- *витісняюча* (сприяння зменшенню або усуненню з життя певних відносин).

Принципи права –це основні нормативні засади позитивного права , що визначають сутність та спрямованість правового регулювання .

3. Правовий статус особи

Необхідною передумовою виникнення в людини суб'єктивного юридичного права або юридичного обов'язку є її державне визнання як особи правоздатної та, за певних умов, дієздатної. Отже, в той час як держава не «наділяє» людей природними, загальносоціальними правами, юридична правоздатність і дієздатність виникають у них лише в результаті державного волевиявлення.

Види правового статусу особи:

- загальний;
- спеціальний ;
- індивідуальний.

Правовий статус особи- це закріплені у відповідних джерелах права і гарантовані державою суб»активні права та юридичні обов»язки особи.

Правоздатність — це закріплена в законодавстві і забезпечувана державою можливість суб'єкта мати юридичні права і нести юридичні обов'язки. Отже, це начебто «право на права» (юридичні).

Правоздатність — це мінімально необхідна передумова для того, щоб учасник суспільного життя (людина, об'єднання людей, соціальна спільність) міг вважатися суб'єктом юридичного права.

Суб'єкт права — це носій можливих або реальних юридичних прав і обов'язків.

Дієздатність — це закріплена в законодавстві і забезпечувана державою можливість суб'єкта здійснювати свої юридичні права і виконувати обов'язки особистими діями.

Суб'єктивне юридичне право особи — це закріплена в юридичних нормах можливість її певної поведінки, спрямованої на здійснення відповідних прав людини.

Володіючи суб'єктивним юридичним правом, особа набуває таких можливостей (свобод):

- самій чинити певні активні дії (**право на свої дії**);
- вимагати від інших суб'єктів вчинення певних дій (**право на чужі дії**);
- звертатися до держави за захистом, примусовим забезпеченням свого юридичного права (**права на забезпечувальні дії держави**).

Соціальні обов'язки людини, тобто її обов'язки перед іншими людьми, різними соціальними групами, спільнотами, перед своїм народом (нацією) та іншими народами (націями), зрештою, перед усім людством теж повинні забезпечуватися державою, передусім шляхом встановлення певних юридичних норм. Такі закріплені у державно-обов'язкових (юридичних) правилах поведінки соціальні обов'язки людини відображаються поняттям юридичного обов'язку особи.

Юридичний обов'язок особи — це закріплена в юридичних нормах необхідність її певної поведінки, спрямованої на здійснення відповідного соціального обов'язку.

Поділ суб'єктивних юридичних прав та юридичних обов'язків на види має відповідати насамперед класифікації основних прав і обов'язків людини. Тому суб'єктивні юридичні права і обов'язки особи поділяються на **фізичні, особистісні, культурні, економічні, політичні**.

Система таких прав і обов'язків відображається поняттям *правового (юридичного) статусу особи*.

Основні громадянські права і свободи особи.

- право на життя;
- гідність особи;
- свобода та особиста недоторканість;
- недоторканість приватного життя (таємниця листування , телефонних розмов, телефонних повідомлень, медичних відомостей, відомостей інтимного характеру, дані про заподіяння моральної шкоди).
- недоторканість житла;
- національна належність;
- свобода пересування , вибір місця перебування , проживання;
- свобода совісті.

4. Система права

Система права — це система всіх чинних юридичних норм певної держави.

Структура системи права — це об'єктивно зумовлена внутрішня організація права певної держави, яка полягає в єдності і погодженості всіх юридичних норм та в їх розподілі за галузями й інститутами права.

Отже, основними **структурними елементами**, цієї системи є:

- 1) норма права;
- 2) інститути права;
- 3) галузі права.

Не може існувати юридичної норми, яка б не входила до певного інституту і до певної галузі права.

Системність — закономірна, неодмінна властивість об'єктивного юридичного права, її деформація, руйнування — це аномалія, «хвороба» права,

яка може звести нанівець його регулятивні можливості, перешкодити досягненню очікуваного законодавцем соціального результату.

Соціальне призначення, соціальна сутність системи права — служити нормативною базою, фундаментом державного забезпечення певних суспільних відносин, цілеспрямованого результативного впливу на них.

Галузь права — це система юридичних норм, які регулюють певну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання.

Критерії (підстави) розподілу норм за галузями:

- предмет правового регулювання (сукупність суспільних відносин, які врегульовані правом);

- метод правового регулювання (специфічний спосіб владного впливу держави на суспільні відносини, здійснюваний за допомогою правових норм та інших юридичних засобів).

Поняття **предмета правового регулювання** дає знання про те, що саме регулюється правом, а поняття **методу правового регулювання** дає відповідь на питання, як (яким чином, засобом, способом) держава вчиняє нормативний вплив на суспільні відносини.

Основні галузі сучасного права: конституційне (державне), адміністративне, фінансове, земельне, цивільне, сімейне, трудове, кооперативне, сільськогосподарське, соціально-забезпечувальне, цивільно-процесуальне, кримінальне, кримінально-процесуальне, виправно-трудове.

У різних країнах зміст, обсяг і назви зазначених галузей права *можуть помітно відрізнятися*. Крім того, у деяких правових системах зберігає певне значення загальний поділ системи права на так зване *публічне право і право приватне*.

Інститут права — це система юридичних норм, які регулюють певну групу однорідних суспільних відносин. Серед інститутів розрізняють *галузеві та міжгалузеві (наприклад, інститут відповідальності за екологічні правопорушення)*.

Правова норма — це формально-обов'язкове правило фізичної поведінки,

яке має загальний характер, встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується її організаційною, виховною та примусовою діяльністю.

Ознаки загального характеру правової норми

Правова норма:

- а) регулює групу кількісно невизначених суспільних відносин;
- б) адресована колу не персоніфікованих суб'єктів;
- в) діє в часі безперервно;
- г) не вичерпує свою обов'язковість певною кількістю застосувань;
- д) її чинність припиняється, скасовується за спеціальною процедурою.

Структура (або внутрішня форма) **правової норми** — це об'єктивно зумовлена потребами правового регулювання її внутрішня організація, яка виражається в поділі норми на складові елементи та у певних зв'язках між ними.

Елементи правової норми (обов'язкові) — диспозиція, гіпотеза, санкція.

Диспозиція — це частина норми, в якій зазначаються права або обов'язки суб'єктів. Це — центральна, основна частина юридичної норми, яка власне і вказує, описує дозволу (можливу), обов'язкову (несолідну) й заборонену (неприпустиму) поведінку суб'єкта.

Гіпотеза — частина норми, в якій зазначаються умови, обставини, з настанням котрих можна чи необхідно здійснювати її диспозицію. Ці обставини відображаються спеціальним поняттям «юридичні факти». Призначення гіпотези — визначити сферу і межі регулятивної дії диспозиції правової норми.

Санкція — частина норми, в якій зазначаються заходи державного примусу в разі невиконання, порушення її диспозиції. Призначення санкції — забезпечувати здійсненність диспозиції правової норми.

Факультативний елемент юридичної норми — **заохочення**. Це — частина норми, в якій зазначаються певні цінності, блага. Їх може отримати суб'єкт у разі добровільного здійснення ним диспозиції.

Нормативно-правовий припис — вміщене у статті нормативно-правового акта логічно і граматично завершене судження загального

характеру.

Правові норми розрізняються за видами:

1) *за суб'єктом правотварчості — норми органів державної законодавче* влади; норми глави держави; норми органів державної виконавчої влади; норми органів місцевого самоврядування; юридичні норми, встановлені громадськими об'єднаннями, трудовими колективами, населенням (народом або територіальною громадою);*

2) *за предметом регулювання — конституційні, цивільні, адміністративні, кримінальні та ін. (ця класифікація збігається з поділом структури права на галузі);*

3) *за способом встановлення диспозиції нормами — імперативні (диспозиція формулюється органом держави); диспозитивні (держава дозволяє суб'єктам домовитись щодо правила взаємної поведінки), яке вона буде забезпечувати, але передбачає ще й «резервне» правило поведінки на той випадок, якщо суб'єкти не скористаються зазначеним дозволом);*

4) *за характером диспозиції, — уповноважу-вальні (дозволяючі), які вказують на можливу, припустиму поведінку; зобов'язальні, що вказують на необхідну з точки зору держави поведінку; забороняючі, котрі вказують на неприпустиму, недозволену поведінку;*

5) *за ступенем визначеності змісту — абсолютно визначені; відносно визначені (альтернативні, ситуаційні, норми з оціночними поняттями та ін.);*

в) *за роллю, призначенням у правотворчості — первинні; похідні (доповнюючі, конкретизуючі);*

7) *за функціями у правовому регулюванні — матеріальні (лише називають, позначають права, обов'язки або заборони); процесуальні (встановлюють порядок, процедуру, “регламент” здійснення прав або виконання обов'язків, встановлених у матеріальних нормах);*

8) *за дією в часі — постійні (Норми невизначеної в часі дії); тимчасові*

(норми визначеної в часі дії);

9) *за сферою територіальної дії* — **загальні** (загальнодержавні); **місцеві** (локальні);

10) *за дією на коло суб'єктів* — **загальні** (ДІЮТЬ на всіх однойменних суб'єктів, наприклад, на всіх громадян); **спеціальні** (ДІЮТЬ на певну групу однойменних суб'єктів, наприклад, тільки на студентів); **виняткові** (у передбачених законом випадках вилучають, усувають дію норм щодо певних суб'єктів).

5. Юридичні факти

Юридичний факт — це передбачена гіпотезою правової норми конкретна обставина, з настанням якої витікають, змінюються або припиняються правові відносини.

Види юридичних фактів:

1) *за юридичними наслідками* — правостворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі;

2) *за складом* — прості, складні (юридичні склади);

3) *за характером тривання в часі* — одноактні (дискретні) — наприклад, купівля-продаж речі;

триваючі (процесуальні), тобто так звані юридичні стани (наприклад, перебування в шлюбі);

4) *за наявністю волі* — дії (відбуваються як результат волевиявлення відповідних осіб), події (трапляються незалежно від волі суб'єктів).

Юридичні факти, які є діями, залежно від відповідності їх приписам правових норм поділяються на:

- **правомірні** (тобто дії, які відповідають юридичним приписам):

а) юридичні акти, тобто правомірні дії, які чиняться зі спеціальною метою викликати певні юридичні наслідки (наприклад, прийняття судом рішення у справі, складання людиною заповіту);

б) юридичні вчинки, тобто правомірні дії, які такої мети спеціально не

мають (скажімо, малювання художником картини для особистого користування, відправлення листа поштою);

- **неправомірні** (дії, які суперечать юридичним приписам):

а) винні, тобто правопорушення (злочинні, різноманітні проступки);

б) безвинні — так звані правові аномалії;

5) *за онтологічним статусом* — факти (акти), які обґрунтовані обставинами: а) реальними і б) уявними (презумпціями).

Правова презумпція — *це закріплене в законодавстві припущення про наявність або відсутність певних юридичних фактів, яке може призвести до виникнення, зміни або припинення правовідносин.*

Види правових презумпцій:

презумпції, що не можуть бути спростовані (неспростовні),— це такі припущення щодо існування певного факту, які не потребують доведення і не підлягають сумнівам, спростуванню (наприклад, презумпція недієздатності неповнолітньої особи);

презумпції, що можуть бути спростовані (спростовні),— це такі припущення щодо існування певного факту, які мають юридичне значення доти, доки щодо цього факту не буде встановлено інше (наприклад, презумпція невинності особи, презумпція батьківства).

6. Форми права

Правотворчість — *це діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою громадських об'єднань, трудових колективів або (у передбачених законом випадках) всього народу чи його територіальних спільностей із встановлення, зміни чи скасування юридичних норм.*

Оскільки юридичні норми мають стати відомими тим учасникам суспільного життя, поведінку, діяльність котрих покликані регулювати, вони повинні бути певним чином проявлені зовні, об'єктивовані, тобто виражені у певних матеріальних «джерелах». Ці джерела юридичних норм відображаються поняттям *форма права*.

Форма права — це спосіб внутрішньої організації, а також зовнішнього прояву правових норм, який засвідчує їх державну загальнообов'язковість.

Відповідно розрізняють **внутрішню форму норми права** — спосіб внутрішньої організації змісту норми (тобто її структуру) і **зовнішню** — спосіб її об'єктивізації, зовнішнього прояву, матеріальної фіксації.

Види зовнішніх форм (джерел) права:

- *правовий звичай* — санкціоноване (забезпечуване) державою звичаєве правило поведінки загального характеру;

- *правовий прецедент* — об'єктивоване (виражене зовні) рішення органу держави в конкретній справі, якому надається формальна обов'язковість при вирішенні наступних аналогічних справ;

- *нормативно-правовий договір* — об'єктивоване формально обов'язкове правило поведінки загального характеру, яке встановлене за взаємною домовленістю кількох суб'єктів і забезпечується державою;

- *нормативно-правовий акт* — письмовий документ компетентного органу держави, в якому закріплено забезпечуване нею формально обов'язкове правило поведінки загального характеру.

Нормативно-правовий акт це основна форма права соціально-демократичної орієнтації. Поширеність нормативно-правових актів пояснюється незаперечними перевагами такого способу вираження юридичних норм саме з точки зору загальнолюдських правових принципів, які поступово впроваджуються у право соціально-демократичної орієнтації.

Стадії правотворчості:

- *підготовки проекту нормативно-правового акта* (прийняття рішення про необхідність розробки проекту; визначення проєктантів; розробка проекту; погодження проекту (із зацікавленими організаціями); доопрацювання проекту);

- *прийняття нормативно-правового акта* (внесення проекту до правотворчого органу на обговорення; обговорення проекту у правотворчому

органі; прийняття нормативно-правового акта);

— *оприлюднення* (опублікування) нормативно-правового акта.

Нормативно-правові акти неоднозначні з огляду на їх формальну обов'язковість, зокрема тому, що вони приймаються різними суб'єктами. Ця властивість актів відображається поняттям їх юридичної сили.

Юридична сила — *це специфічна властивість нормативно-правових актів, яка розкриває їх співвідношення і залежність за формальною обов'язковістю та визначається місцем правотворчого органу в апараті держави.*

Види нормативно-правових актів за юридичною силою: **закони, підзаконні акти.**

Закон — *це нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної влади або самого народу, який регулює найбільш важливі суспільні відносини, виражає волю й інтереси більшості населення і має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів.*

Підзаконні нормативно-правові акти — *це нормативні акти компетентних органів, що видаються на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання¹.*

Юридичні властивості нормативно-правових актів:

- є формально обов'язковим волевиявленням держави;
- містять правила поведінки загального характеру;
- приймаються тільки певними державними органами (або у деяких випадках, передбачених законом, іншими суб'єктами);
- мають точно визначені зовнішні реквізити (ознаки);
- публікуються у спеціальних (офіційних) виданнях;
- поширюють свою чинність на певний час, певну територію, певне коло суб'єктів. За кожним з цих трьох «параметрів» чинності нормативно-правові акти як і юридичні норми що в них містяться можуть бути класифіковані за певними видами.

Правила, за якими визначаються межі чинності нормативно-правових актів, встановлюються законодавством держави та міжнародними договорами.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть поняття і причини виникнення права.
2. Поняття та види функцій права.
3. Які ви знаєте принципи права , їх поняття, ознаки та види?
4. Дайте визначення системи права.
5. Які елементи системи права ви знаєте, сформулюйте їх визначення.
6. Назвіть поняття правової норми.
7. Назвіть ознаки, елементи, види норми права.
8. Охарактеризуйте співвідношення норми права з іншими соціальними нормами.
9. Дайте визначення правотворчості, назвіть її ознаки, види, стадії, принципи.
10. Зовнішня форма (джерело) права, його поняття та ознаки.
11. Назвіть види джерел права та дайте їм визначення.
12. Що таке закон?
13. Що таке підзаконний нормативно-правовий акт?
14. Що таке юридична сила нормативно-правового акту?
15. Назвіть юридичні властивості нормативно-правових актів.

Рекомендована література:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України.-1996.-№ 30.ст 141
2. Регламент Верховної Ради України // К.: Парламент. вид-во, 2006р. - №14-15.- №16-17. Ст.133.
3. Закон України « Про громадянство» // Урядовий кур'єр. - 1 березня 2001р.- №39.Ст.65.
4. Закон України « Про судоустрій і статус суддів» з всіма наступними змінами// Відомості Верховної Ради України .-7 липня 2010 № 41-42, № 43, № 44-45.ст 529.

5. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Відомості Верховної Ради України.- 1997.-№24.,ст.170.
- 6.Закон України «Про міжнародні договори України» //Офіційний вісник України .- 2004.-№ 34, ст.1166
- 7.Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р.-К., 2004.-Ст.356
- 8.Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005р.- К., 2005.-Ст. 164
9. Заєць А. Законодавча діяльність : деякі питання методології теорії і практики // Українське право .- 1996.-№1.
10. Луць Л.А. Загальна теорія держави і права // Навчально – методичний посібник за кредитно – модульною системою.- К.- 2013.
- 11.Основи права України // За ред.проф. Ортинського В.Л. Видання доп і перероблене.Львів: Оріяна-Нова 2005.
12. Петрова Л.В. Джерела права (критичний методологічний досвід) // Вісник Академії правових наук України.-1997.-№1(8)
13. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави // Навчальний посібник.- Львів:Край, 2007р.
14. Скакун О.Ф.Теорія держави і права : Підручник .К. Алерта : КНТ:ЦУЛ.2009.

РОЗДІЛ 3. ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

- 1. Конституційне право - провідна галузь національного права України.**
- 2. Конституція України: ознаки, структура, значення.**
- 3. Права, свободи та обов'язки людини та громадянина.**
- 4. Вибори та референдум.**
- 5. Територіальний устрій України.**
- 6. Місьцеве самоврядування в Україні.**
- 7. Загальна характеристика органів державної влади в Україні.**

1. Конституційне право - провідна галузь національного права України.

Конституційне право України - провідна галузь права України. Вона являє собою систему правових норм, що регулюють відносини народовладдя. Через них забезпечується організаційна й функціональна єдність суспільства України як цілісної соціальної системи. При цьому закріплюються основи конституційного ладу України, загальні засади правового статусу людини і громадянина, територіальний устрій, система державних органів, основні положення і принципи організації місцевого самоврядування в Україні.

Отож, предметом галузі конституційного права України є особливе коло суспільних відносин, що виникають у процесі організації та здійснення публічної влади в Україні - державної та місцевої (місьцеве самоврядування). Ці відносини характеризуються певною специфікою, а саме; стосуються всіх найважливіших сфер життєдіяльності суспільства; виступають як базові в політичній, економічній, духовній, соціальній та інших сферах життя суспільства. Саме тому можна стверджувати, що структуру предмета галузі конституційного права України складають: відносини політичного характеру (наприклад, форма правління, форма

державного устрою); найважливіші економічні відносини (скажімо, регламентація існуючих форм власності і механізмів її захисту); відносини, що стосуються правового статусу людини і громадянина (громадянство, основні права, свободи, обов'язки та ступінь їх гарантованості з боку держави); відносини, що складаються в процесі реалізації права народу України на самовизначення і пов'язані з державно-територіальним устроєм України; відносини щодо організації та діяльності державного апарату України; відносини, які визначають діяльність органів місцевого самоврядування.

Отже, конституційно-правові відносини - це суспільні відносини, врегульовані конституційно-правовими нормами, суб'єкти яких наділяються взаємними правами та обов'язками, згідно з котрими вони повинні функціонувати.

Виходячи з цього, а також із викладеного вище, можна стверджувати, що вони: мають специфічний, тільки їм притаманний, зміст; характеризуються особливими суб'єктами, тобто певні їх учасники не можуть вступати в деякі інші види правовідносин. Такі відносини порівняно з іншими галузевими правовідносинами мають найбільш загальний характер.

Під **принципами конституційно-правового регулювання** розуміють найзагальніші нормативно-регулятивні правила поведінки, у яких відображаються сутність і соціальне призначення конституційного регулювання суспільних відносин. До них відносять принципи: верховенства права; верховенства і прямої дії Конституції та законів у системі нормативно-правових актів; загальної демократії; політичного, економічного та ідеологічного плюралізму; поділу влади; гуманізму; пріоритетності норм і принципів міжнародного права порівняно з вітчизняним законодавством; державного та іншого гарантування прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, народовладдя, захисту суверенітету й територіальної цілісності України і т. д.

Конституційно-правова норма - загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою з метою регулювання та охорони певних суспільних відносин, які становлять предмет галузі конституційного права. Їхніми специфічними ознаками є те, що вони:

- регулюють особливе, з огляду на його важливість, коло суспільних відносин, що безпосередньо стосується здійснення народовладдя;

- встановлюють порядок створення інших правових норм, який є обов'язковим для інших галузей права;

- мають вищу юридичну силу щодо інших правових норм;

- відрізняються особливою структурою в тому розумінні, що для них не є характерною тричленна структура (гіпотеза, диспозиція та санкція). Деякі конституційно-правові норми (норми-принципи, норми-декларації) взагалі мають лише диспозицію.

Метод конституційно-правового регулювання - сукупність способів і засобів, із допомогою яких упорядковуються суспільні відносини, що становлять предмет галузі конституційного права. Він характеризується: найбільшою загальністю; максимально високим юридичним рівнем; імперативністю; універсальністю; доцільністю; поєднанням прямого та опосередкованого регулювання.

2. Конституція України: ознаки, структура, значення.

Термін «конституція» латинського походження, перекладається як «встановлення», «устрій». У сучасній юридичній науці конституцією називають основний закон держави, який має установчий, основоположний, програмний характер. Конституція закріплює основи життя суспільства та устрою держави. Конституція незалежної України, ухвалена Верховною Радою 28 червня 1996 року, стала продовженням багатовікових конституційних традицій українського народу. Їй передували такі правові документи, як «Руська правда», Березневі статті,

Конституція Пилипа Орлика, Універсали Української Центральної Ради, Конституції УРСР.

Конституція України — Основний Закон держави, який має певні ознаки:

— Конституція є фундаментом для розвитку законодавства й прийняття нових законів, які створюються на її основі;

— Конституція має найвищу юридичну силу, жоден закон та інший нормативний акт не може їй суперечити;

— Конституція врегульовує найбільш важливі відносини між державою (громадянами, державою і суспільством;

— Конституція має високий ступінь стабільності, вносити до неї зміни можна тільки за дотримання певної процедури. Структура й основний зміст Конституції України. Конституція України складається з преамбули (вступу), основної частини (розділи I—XIII), прикінцевих положень та перехідних положень (розділи XIV і XV). У преамбулі Конституції визначено основний напрям розвитку України — становлення і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави. Демократичною вважають державу, в якій народ бере участь в управлінні її справами, впливає на її політику. Соціальна держава забезпечує кожній людині можливість повноцінного життя з гідним рівнем добробуту.

Значення Конституції України:

— Конституція проголосила прагнення України стати демократичною, соціальною, правовою державою;

— Конституція законодавчо розмежувала права й обов'язки різних гілок влади, політичних партій і громадських організацій;

— Конституція окреслила відносини держави і громадянина, їхні права та взаємні обов'язки, установила межі втручання держави в життя суспільства й окремої людини;

— прийняття Конституції додало стабільності політичному життю українського суспільства й зміцнило міжнародний авторитет незалежної України.

3. Права, свободи та обов'язки людини та громадянина.

Права людини в сучасному світі - це проблема, вирішення якої стоїть у центрі практичної діяльності міжнародного співтовариства і кожної держави.

Права людини - це її можливість діяти певним чином для того, щоб забезпечити своє нормальне існування, розвиток і задоволення власних потреб.

Поняття про права людини включає два аспекти:

- природні права людини, неподільно пов'язані з її існуванням та розвитком;
- набуті права людини, що характеризують її соціально-політичний статус.

Другий розділ Конституції України закріплює систему прав, свобод і обов'язків, яку можна поділити на особисті (природні, громадянські), політичні, соціальні, економічні, культурні, екологічні та сімейні права і обов'язки. Сукупність конституційних норм, що закріплюють ці права і обов'язки визначає конституційно правовий статус людини і громадянина.

Свобода людини є вихідним поняттям проблеми прав людини-громадянина. Вона характеризується ознаками:

- всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах;
- людина має право робити все, що прямо не заборонено діючим законодавством;
- всі люди рівні в правових можливостях, правовому сприянні і правовій охороні;
- свобода людини - об'єктивна реальність, вона виходить за межі врегульовані правом, так як на неї впливають і інші соціальні норми (моралі, етики, релігійні норми та інші).

Міжнародне співтовариство приділяє правам людини велику увагу, для цього визначає міжнародно-правові стандарти в цій галузі, тобто в договірному порядку встановлює правові норми мінімально припустимого поведіння держав з індивідами, що перебувають на її території.

Ці стандарти закріплені:

- Загальною декларацією прав людини (1948 р.);
- Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.);
- Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.);
- Конвенцією про права дитини (1989 р.);
- іншими міжнародно-правовими документами.

Права людини випливають з природного права, притаманного людині від народження, поширюються на всіх людей, що проживають в конкретній державі (громадян держави, громадян інших держав, осіб без громадянства). Права громадянина закріплюються за особою в силу її приналежності до громадянства держави (громадяни мають політичні й інші права, яких не мають інші особи).

Конституція визначає життя людини, її здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищою соціальною цінністю. Саме утвердження прав і свобод людини є головним обов'язком держави, це визначає зміст і спрямованість її діяльності.

Конституційні права і свободи людини і громадянина можна поділити на три групи:

1. *Особисті права і свободи людини* (громадянські, природні) безпосередньо пов'язані з сутністю людини, як фізичної особи:

- право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23 Конституції України);

невід'ємне право на життя (ст. 27);

- право на повагу до гідності (ст. 28);
- право на свободу та особисту недоторканість (ст. 29);
- право на недоторканість житла (ст. 30);
- право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31);
- право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32);
- право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст. 33);
- право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34);
- право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

2. *Політичні права і свободи громадянина України* пов'язані з взаємовідносинами особи і держави, особи і органів державної влади та місцевого самоврядування, особи і політичних партій та інших політичних інститутів держави і суспільства:

- право на об'єднання у політичні партії та політичні організації (ст. 36);
- право брати участь в управлінні державними справами, всеукраїнському і місцевому референдумах (ст. 38);
- право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38);
- право на мирні збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39);

3. *Економічні, культурні, соціальні, екологічні та сімейні права людини:*

- право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатом своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41);
- право кожного на підприємницьку діяльність (ст. 42);
- право на працю (ст. 43);
- право працюючих на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів (ст. 44);
- право працюючих на відпочинок (ст. 45);
- право громадян на соціальний захист (ст. 46);

- право кожного на житло (ст. 47);
- право кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48);
- право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49);
- право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50);
- право пов'язане з забезпеченням вільної згоди на шлюб, охороною материнства і батьківства, дитини і сім'ї (ст. 51-52);
- право кожного на освіту (ст. 53);
- право на свободу літературної, художньої, іншої творчої діяльності та її результати (ст. 54).

Держава зобов'язана забезпечити реалізацію і захист прав і свобод людини і громадянина. Іноземці і особи без громадянства мають такі самі права, свободи і обов'язки, як і громадяни України, за виключенням окремих, які згідно законодавства можуть належати лише громадянам.

Україна гарантує забезпечення гідних умов життя, певних політичних, соціальних і інших прав і свобод тільки своїм громадянам.

Гарантії прав людини конституційно закріплені в ст. 40, 55-63:

- право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення, або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40);
- право на судовий захист (ст. 55);
- право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових та службових осіб (ст. 56);
- зворотна дія нормативно-правових актів (ст. 58);
- право на правову допомогу (ст. 59);
- право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст.60);
- індивідуальний характер юридичної відповідальності (ст. 61);

- презумпція не винуватості (ст. 62);

- право відмови від показань або пояснень щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (ст. 63).

Гарантією реалізації прав і свобод людини є також право кожного захищати їх від протиправних посягань, в тому числі від держави, її органів, посадових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, інститут якого закріплений в Законі України від 23.12.1997 р., а також після використання всіх національних засобів правового захисту до відповідних міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Правовий статус особи - це сукупність законодавчо закріплених прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, які знаходяться в нерозривній єдності.

Конституція встановлює вичерпний перелік обов'язків людини і громадянина:

- обов'язок громадян захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність (ст. 65);

- обов'язок громадян шанувати держані символи України (ст. 65);

- обов'язок громадян відбувати військову службу, відповідно до закону (ст. 65);

- обов'язок кожного не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст. 66);

- обов'язок кожного сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67);

- обов'язок громадян щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік, у порядку встановленому законом (ст. 67);

- обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття (ст.51);

- обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків (ст. 51);
- обов'язок кожного отримати повну загальну середню освіту (ст. 53);
- обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших громадян (ст. 68).

Конституція України підкреслює, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

4. Вибори та референдум.

Виборча система - це сукупність норм, що закріплюють виборчі права громадян України, основні принципи виборчого права, організацію виборів до представницьких органів держави, взаємовідносини виборців з депутатами.

Утворені в результаті виборів органи чи обрані посадові особи дістають право при виконанні своїх суспільних функцій виступати від імені відповідної сукупності людей і наділяються повноваженнями приймати загальнообов'язкові рішення. За допомогою виборів формується значна частина органів державної влади та місцевого самоврядування.

Характеризуючи вибори й референдум, Конституція України вказує, що вони є формами безпосередньої демократії, через які народ здійснює своє волевиявлення (ст. 69). А у статті 71 закріплюється, що вибори до органів державної влади та місцевого самоврядування є вільними й відбуваються на основі принципів загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Принципи виборчого права:

Вибори депутатів є **рівними** - наявність у виборців однакової кількості голосів, що в сучасних умовах означає: "один виборець - один голос". Виборець може використати свій голос лише на одній виборчій ділянці.

Голосування за інших осіб чи передача виборцем права голосу будь-якій іншій особі забороняється.

Вибори депутатів є **прямими** - громадяни, беручи участь у виборах, віддають свої голоси безпосередньо "за" чи "проти" кандидата на виборну посаду будь-якого рівня.

Вибори депутатів є **вільними** - забороняється будь-який тиск на виборців з метою примусити їх голосувати не у відповідності зі своїми переконаннями, а так, як цього бажають інші особи чи структури.

Голосування на виборах є **таємним** - вимагає недопущення будь-якого спостереження та контролю за волевиявленням виборців.

Термін референдум у перекладі з латини означає "те, що має бути повідомлене".

Закон України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" (1991 р.) визначає **референдум** як спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з найважливіших питань загальнодержавного і місцевого значення (ст. 1).

Референдум і вибори мають спільний метод здійснення - голосування, але відрізняються за своїм предметом. Вибори проводяться для визначення особи, яка, з точки зору більшості виборців, найдостойніша займати виборну посаду. Завдання референдуму - вирішення важливих питань, не пов'язаних із наданням юридичної сили мандатам якихось осіб. Це можуть бути затвердження, зміна чи скасування законів, вирішення проблем територіального устрою в межах держави тощо.

5. Територіальний устрій України.

Територія є матеріальною основою утворення, функціонування та розвитку будь-якої держави. Межі сучасної України визначаються Державним кордоном, встановленим відповідно до Закону України "Про Державний кордон України" від 4 листопада 1991 року.

Державний кордон України - це лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України - суші, води,

надр, повітряного простору. Державний кордон України визначає її просторові межі, на які поширюється державна влада. Державний кордон забезпечує єдність, суверенітет і територіальну цілісність України, її політичну та економічну незалежність на геополітичній карті світу.

Україна самостійно визначає механізм поділу її території на певні частини і співвідношення влади між ними. Українська держава здійснює верховенство на всій своїй території, яка в межах існуючих кордонів є недоторканою і не може бути змінена і використана без її згоди. Суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах Державного кордону є цілісною та недоторканою (ст. 2 Конституції України).

У науці конституційного права інститут, що пов'язаний з поняттям території та кордонів держави, поділу її на окремі територіальні одиниці з певним правовим режимом, називається територіальним устроєм України.

Територіальний устрій України - це передбачений і гарантований Конституцією і законами України, іншими нормативно-правовими актами системний, об'єктивний, внутрішньо-єдиний порядок територіального влаштування (організації) суспільства і держави, що розуміється як співвідношення держави в цілому з її складовими частинами, розподілу компетенції між державою та територіальними одиницями. Територіальний устрій України визначається виключно законами України (п. 13 ч. 1 ст. 92 Конституції України).

Ознаки територіального устрою України:

1) передбачений і гарантований нормативно-правовими актами, тобто регулюється і охороняється ними (наприклад, розділ XI "Територіальний устрій України", розділ X "Автономна Республіка Крим" Конституції України"). Проте сьогодні немає закону України про Севастополь, прийняття якого передбачено ч. 3 ст. 133 Конституції України: "Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України";

2) об'єктивний, оскільки територіальний устрій формується історично і не залежить від свідомості та волі людей;

3) внутрішньо-єдиний - історичний аспект територіального устрою зумовлює виокремлення територіальних одиниць. Єдність територіального устрою - важлива гарантія єдності держави. Зовнішня ознака єдності опосередковує утворення держави, тобто її виокремлення або згуртування навколо відповідних центрів. Внутрішня ознака єдності вказує на неможливість довільної зміни територіального поділу держави;

4) встановлює співвідношення держави в цілому з її частинами, тобто визначає права та обов'язки держави і територіальних одиниць. Співвідношення у цьому випадку слід розуміти як визначення правового статусу держави та її територіальних одиниць. Правовий статус - це місце і роль самої держави та її територіальних одиниць у процесі здійснення публічного управління, визначені через їхні повноваження, тобто нормативно закріплені права і обов'язки.

Територіальний устрій не можна ототожнювати з державним устроєм. **Державний устрій - це влаштування держави, тобто розподіл компетенції між її загальнодержавними, центральними і місцевими органами влади.** Історично склалися три форми державного устрою: унітарна держава, федерація, конфедерація.

Територіальний устрій - це територіальне влаштування держави, іншими словами це те, на що поділена держава тобто на які територіальні частини.

Проте територіальний і державний устрій тісно пов'язані між собою, оскільки органи державної влади створюються за територіальним устроєм, а також за принципом функціонального поділу.

Україна - унітарна держава (ст. 2 Конституції України). Унітарна держава (від лат. unus - один) - це проста єдина держава, складовими якої є адміністративно-територіальні одиниці, які не наділені державним суверенітетом. За формою унітарні держави поділяються на прості та

складні. Україна є складною унітарною державою, оскільки має автономне утворення - Автономну Республіку Крим.

За формою державного устрою Україна є унітарною державою, тобто такою, в якій відсутні територіальні одиниці, які б мали політичний суверенітет або самостійність. Важливо, що територіальні одиниці в унітарній державі можуть користуватися соціальним, культурним, економічним, мовним, але не політичним суверенітетом.

Україні як унітарній державі властиві такі *ознаки*:

- * єдина загальнодержавна система органів влади;
- * єдине законодавство;
- * єдине громадянство;
- * єдина система судових, правоохоронних, контрольно-наглядових та інших органів;
- * можливість укладення міжнародних договорів, розвитку міжнародних відносин з іншими державами тільки на рівні спеціально уповноважених органів державної влади;
- * єдина грошова система тощо.

Разом з тим, у складі України є АРК, яка наділена лише територіальною автономією.

Територіальна автономія - головний чинник виділення АРК зі складу України, що зумовлено відокремленістю АРК від материкової частини держави. Часто територіальна автономія надається островам, півостровам, зокрема, такий статус мають острів Сицилія в Італії, Фарерські півострови в Данії.

Отже, територіальний устрій України - це територіальна організація, система взаємовідносин між державою загалом (її центральною владою) та її територіальними складовими (їх населенням, органами місцевої публічної влади).

6. Місцеве самоврядування в Україні.

Місцеве самоврядування є порівняно новим соціальним інститутом для України. Сам термін увійшов в політичний та юридичний обіг з середини XIX ст. за ініціативи пруського юриста Рудольфа Гнейста. Сьогодні ця форма суспільного устрою відображена у прийнятих 1985 року міжнародних правових документах – Всесвітній декларації місцевого самоврядування та Європейській хартії місцевого самоврядування, згідно з якими важливими ознаками будь-якого органу місцевого самоврядування є його правова, організаційна та фінансова автономія.

Місцеве самоврядування – це законодавчо забезпечене право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення. Основне призначення місцевого самоврядування – створення та підтримка сприятливого життєвого середовища, необхідного для всебічного розвитку людини, надання мешканцям територіальних громад якісних та доступних публічних послуг на основі сталого розвитку дієздатної громади.

Конституція і законодавство України визначає, що самоврядування в нашій країні здійснюється на принципах народовладдя, законності, гласності, колегіальності, поєднання державних і місцевих інтересів, виборності тощо.

Територіальна громада – первинний суб'єкт місцевого самоврядування. Це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Територіальні громади сусідніх сіл можуть об'єднуватися в одну територіальну громаду, створювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати єдиного сільського голову. Добровільне об'єднання територіальних громад відбувається за рішенням місцевих референдумів відповідних територіальних громад сіл. Таке рішення є наданням згоди на створення спільних органів місцевого самоврядування, формування спільного бюджету, об'єднання комунального майна. Вихід зі складу

сільської громади здійснюється за рішенням референдуму відповідної територіальної громади.

Територіальні громади здійснюють такі повноваження:

- управляють майном, що є в комунальній власності;
- затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання;
- затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання;
- встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону;
- забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів;
- утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства та здійснюють контроль за їх діяльністю;
- вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їх компетенції.

Формою безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення є загальні збори громадян за місцем проживання. Рішення загальних зборів громадян враховуються органами місцевого самоврядування в їх діяльності.

Члени територіальної громади мають також право ініціювати розгляд у раді в порядку місцевої ініціативи будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування. Місцева ініціатива, внесена на розгляд ради у встановленому порядку, підлягає обов'язковому розгляду на відкритому засіданні ради за участю членів ініціативної групи з питань місцевої ініціативи.

Територіальна громада має право проводити громадські слухання – зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування.

Громадські слухання проводяться не рідше одного разу на рік. Пропозиції, які вносяться за результатами громадських слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування.

До органів місцевого самоврядування Конституція України відносить:

– сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи – виконавчі комітети, районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст;

– будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення, що наділені частиною компетенції, майна та фінансів даної ради.

Сільські, селищні, міські ради є органами місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією та законами України.

Сільські, селищні, міські, районні в місті (у разі їх створення) ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна. Органи самоорганізації населення створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста. Порядок утворення та діяльності органів самоорганізації населення регулюється Законом “Про органи самоорганізації населення” від 11 липня 2001 р.

Виконавчі органи рад – органи, які створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у разі їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування у межах, визначених законами.

Виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їх виконавчі комітети, відділи, управління та інші створені радами виконавчі органи. Виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад є підконтрольними і підзвітними відповідним радам, а з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої

влади – також підконтрольними відповідним органам виконавчої влади. У сільських радах, що представляють територіальні громади, які налічують до 500 жителів, за рішенням відповідної територіальної громади або сільської ради виконавчий орган ради може не створюватися. У цьому випадку функції виконавчого органу ради (крім розпорядження земельними та природними ресурсами) здійснює сільський голова одноособово.

Сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою територіальної громади відповідно села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста. Голова очолює виконавчий комітет відповідної сільської, селищної, міської ради, головує на її засіданнях. Він не може бути депутатом будь-якої ради, суміщати свою службову діяльність з іншою посадою, в тому числі на громадських засадах (крім викладацької, наукової та творчої роботи у позаробочий час), займатися підприємницькою діяльністю, одержувати, від цього прибуток.

Повноваження сільського, селищного, міського голови починаються з моменту оголошення відповідною сільською, селищною, міською виборчою комісією на пленарному засіданні ради рішення про його обрання і закінчуються в момент вступу на цю посаду іншої обраної відповідно до закону особи, крім випадків дострокового припинення його повноважень.

Сільський, селищний, міський голова несе персональну відповідальність за здійснення наданих йому законом повноважень. При здійсненні наданих повноважень сільський, селищний, міський голова є підзвітним, підконтрольним і відповідальним перед територіальною громадою, відповідальним – перед відповідною радою, а з питань здійснення виконавчими органами ради повноважень органів виконавчої влади – також підконтрольним відповідним органам виконавчої влади.

Сільський, селищний, міський голова не рідше одного разу на рік звітує про свою роботу перед територіальною громадою на відкритій зустрічі з громадянами. На вимогу не менше половини депутатів відповідної ради

сільський, селищний, міський голова зобов'язаний прозвітувати перед радою про роботу виконавчих органів ради у будь-який визначений ними термін.

Секретар сільської, селищної, міської ради обирається за пропозицією сільського, селищного, міського голови відповідною радою з числа її депутатів на строк повноважень ради та працює в раді на постійній основі.

Рішення сільської, селищної, міської ради у п'ятиденний строк з моменту його прийняття може бути зупинено сільським, селищним, міським головою і внесено на повторний розгляд відповідної ради із обґрунтуванням зауважень. Рада зобов'язана у двотижневий строк повторно розглянути рішення. Якщо рада відхилила зауваження сільського, селищного, міського голови і підтвердила попереднє рішення двома третинами депутатів від загального складу ради, воно набирає чинності.

Обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених Конституцією України та законами, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами. Голова районної, обласної, районної у місті (у разі її створення) ради обирається відповідною радою з числа її депутатів у межах строку повноважень ради таємним голосуванням. У своїй діяльності голова районної, обласної, районної у місті ради є підзвітним раді і може бути звільнений з посади радою, якщо за його звільнення проголосувало не менш як дві третини депутатів від загального складу ради шляхом таємного голосування. Питання про звільнення голови ради може бути внесено на розгляд ради на вимогу не менше третини депутатів від загального складу ради.

Строк повноважень місцевих рад – чотири роки. Місцева рада вважається правомочною за умови обрання не менш як двох третин депутатів від загального складу ради. У разі якщо до ради обрано менше двох третин її складу, до обрання необхідної кількості депутатів продовжує здійснювати повноваження рада попереднього скликання. У разі дострокового

припинення повноважень деяких депутатів, внаслідок чого до складу ради входить менш як дві третини депутатів, до обрання необхідної кількості депутатів така рада вважається правомочною за наявності більше половини депутатів від загального складу ради.

Місцева рада проводить свою роботу сесійно. Сесія складається з пленарних засідань ради, а також засідань постійних комісій ради. Сесія ради скликається в міру необхідності, але не менше одного разу на квартал. Сесія ради є правомочною, якщо в її пленарному засіданні бере участь більше половини депутатів від загального складу ради.

Повноваження депутата ради починаються з моменту офіційного оголошення відповідною територіальною виборчою комісією на сесії ради рішення про підсумки виборів та визнання повноважень депутатів і закінчуються в день першої сесії ради нового скликання. Акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування з мотивів їхньої невідповідності Конституції або законам України визнаються незаконними в судовому порядку.

Територіальним громадам сіл, селищ, міст, районів у містах належить право комунальної власності на рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, землю, природні ресурси, підприємства, установи та організації, в тому числі банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди, частку в майні підприємств, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування та інше майно і майнові права, рухомі та нерухомі об'єкти, визначені відповідно до закону як об'єкти права комунальної власності, а також кошти, отримані від їх відчуження. Підставою для набуття права комунальної власності є передача майна територіальним громадам безоплатно державою, іншими суб'єктами права власності, а також майнових прав, створення, придбання майна органами місцевого самоврядування в порядку, встановленому законом. Територіальні громади сіл, селищ, міст, районів у містах безпосередньо або через органи

місцевого самоврядування можуть об'єднувати на договірних засадах на праві спільної власності об'єкти права комунальної власності, а також кошти місцевих бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, установ та організацій і створювати для цього відповідні органи і служби. Районні та обласні ради від імені територіальних громад сіл, селищ, міст здійснюють управління об'єктами їхньої спільної власності, що задовольняють спільні потреби територіальних громад.

Органи та посадові особи місцевого самоврядування є підзвітними, підконтрольними і відповідальними перед територіальними громадами. Вони періодично, але не менш як два рази на рік, інформують населення про виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку, місцевого бюджету, з інших питань місцевого значення, звітують перед територіальними громадами про свою діяльність.

Повноваження сільської, селищної, міської, районної в місті, районної, обласної ради можуть бути достроково припинені у випадках:

- якщо рада прийняла рішення з порушенням Конституції України, законів, прав і свобод громадян, ігноруючи при цьому вимоги компетентних органів про приведення цих рішень у відповідність із законом;

- якщо сесії ради не проводяться без поважних причин у строки, встановлені законом, або рада не вирішує питань, віднесених до її відання.

Повноваження сільської, селищної, міської, районної в місті ради можуть бути припинені достроково за рішенням місцевого референдуму. Порядок проведення місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень ради визначається законом про місцеві референдуми. Питання про дострокове припинення повноважень сільської, селищної, міської, районної в місті ради за рішенням місцевого референдуму може бути порушене сільським, селищним, міським головою, а також не менш як однією десятою частиною громадян, що проживають на відповідній території і мають право голосу. Сільська, селищна, міська, районна в місті рада,

повноваження якої достроково припинено за рішенням місцевого референдуму, а також рада, щодо якої Верховна Рада України прийняла рішення про проведення позачергових виборів, продовжує діяти до обрання нового складу відповідної ради.

Повноваження сільського, селищного, міського голови, голови районної у місті, районної, обласної ради вважаються достроково припиненими у разі:

- його звернення з особистою заявою до відповідної ради про складення ним повноважень голови;
- припинення його громадянства;
- набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- порушення ним вимог щодо обмеження сумісності його діяльності з іншою роботою (діяльністю), встановлених законодавством;
- визнання його судом недієздатним, безвісно відсутнім або оголошення таким, що помер;
- його смерті.

Рішення про проведення місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень сільського, селищного, міського голови приймається сільською, селищною, міською радою як за власною ініціативою, так і на вимогу не менш як однієї десятої частини громадян, що проживають на відповідній території і мають право голосу.

Конституція України та Закон “Про місцеве самоврядування в Україні” містять норми, які розмежовують компетенцію держави та місцевого самоврядування та регулюють відносини, що виникають між ними.

Одним з аспектів правовідносин між органами місцевого самоврядування та державою є взаємне делегування повноважень.

Делеговані повноваження – повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законом, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад.

Державний контроль за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування може здійснюватися лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, і не повинен призводити до втручання органів державної влади чи їх посадових осіб у здійснення органами місцевого самоврядування наданих їм власних повноважень.

7. Загальна характеристика органів державної влади в Україні.

Відповідно до Конституції, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Легітимність влади, таким чином, виходить від народу, який через вибори виявляє свою волю владним структурам і контролює їх. Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Конституція визначає і гарантує самоврядування.

Глава держави. Главою держави є Президент України. Президент України виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Президент забезпечує правонаступництво держави, представляє її в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю, веде переговори та укладає міжнародні договори України.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам. На основі та на виконання Конституції і законів України він видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Законодавча влада. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України.

До повноважень Верховної Ради України належать:

– внесення змін до Конституції України;

- визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;
- призначення виборів Президента України;
- усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпічменту);
- розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- затвердження бюджету і внесення змін до нього;
- оголошення за поданням Президента стану війни і укладення миру;
- прийняття рішення про використання Збройних Сил та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
- надання згоди на призначення Президентом Прем'єр-міністра України.

Верховна Рада здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції України входять до її компетенції. Серед них – затвердження загальної структури і визначення функцій Збройних Сил, Служби Безпеки України, інших військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ. Вона також ухвалює рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення до інших держав підрозділів Збройних Сил України та про допуск військових формувань інших держав на територію України.

Основними організаційно-правовими формами діяльності Верховної Ради є сесії та засідання. Сесії Верховної Ради можуть бути: чергові, які починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року; позачергові, які скликаються Головою Верховної Ради на вимогу не менш як третини народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради або на вимогу Президента України; у разі введення воєнного або надзвичайного стану Верховна Рада збирається у дводенний строк без скликання.

Сесії проводяться у формі пленарних засідань Верховної Ради, засідань комітетів, тимчасових спеціальних та тимчасових слідчих комісій. Засідання Верховної Ради проводяться, як правило, відкрито. За рішенням більшості від

конституційного складу Верховна Рада може проводити закриті засідання. Рішення Верховної Ради приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом особистого голосування народних депутатів у звичайному чи поіменному режимі.

Іншими організаційними формами парламентської діяльності є робота комітетів Верховної Ради України, тимчасових спеціальних комісій, які створюються для підготовки і попереднього розгляду окремих питань, партійних фракцій у парламенті, а також позафракційних груп.

Голова Верховної Ради:

- веде її засідання;
- організовує підготовку питань на розгляд Верховної Ради;
- керує діяльністю апарату Верховної Ради;
- представляє парламент у зовнішніх зносинах;
- підписує акти Верховної Ради.

Виконавча влада. Виконавча влада в Україні складають Кабінет Міністрів, центральні (міністерства, відомства) та місцеві (обласні, районні державні адміністрації) органи виконавчої влади.

адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України (уряд). Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом і Верховною Радою, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України.

Кабінет Міністрів України здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації.

До основних завдань Кабінету Міністрів України належать:

- 1) забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції та законів України, актів Президента України;

2) вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, створення сприятливих умов для вільного і всебічного розвитку особистості;

3) забезпечення проведення бюджетної, фінансової, цінової, інвестиційної, у тому числі амортизаційної, податкової, структурно-галузевої політики; політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

4) розроблення і виконання загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, культурного розвитку, охорони довкілля, а також розроблення, затвердження і виконання інших державних цільових програм;

5) забезпечення розвитку і державної підтримки науково-технічного та інноваційного потенціалу держави;

6) забезпечення рівних умов для розвитку всіх форм власності; здійснення управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

7) здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби із злочинністю, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

8) організація і забезпечення провадження зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;

9) спрямування та координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади, здійснення контролю за їх діяльністю.

До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри та міністри України.

Посадовий склад (кількість та перелік посад) новосформованого Кабінету Міністрів України визначається Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України одночасно з призначенням персонального складу Кабінету Міністрів України. Посади членів Кабінету Міністрів України

належать до політичних посад, на які не поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу.

За поданням Прем'єр-міністра України Верховна Рада України може призначати міністрами осіб, які не очолюють міністерств. До складу Кабінету Міністрів України може бути призначено не більше двох таких міністрів.

Вимоги до членів Кабінету Міністрів України:

1. Членами Кабінету Міністрів України можуть бути громадяни України, які мають право голосу, вищу освіту та володіють державною мовою. Не може бути призначена на посаду члена Кабінету Міністрів України особа, яка має судимість, не погашену або не зняту в установленому законом порядку, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення.

2. Члени Кабінету Міністрів України не мають права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою, крім викладацької, наукової та творчої у позаробочий час, входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку. У разі виникнення обставин, що порушують вимоги щодо несумісності посади члена Кабінету Міністрів України з іншими видами діяльності, такий член Кабінету Міністрів України у двадцятиденний строк з дня виникнення цих обставин припиняє таку діяльність або подає особисту заяву про відставку.

3. У разі внесення на розгляд Верховної Ради України подання щодо призначення на посаду члена Кабінету Міністрів України особи, яка є народним депутатом України, до подання додається особиста заява народного депутата України про дострокове припинення ним депутатських повноважень у разі призначення на посаду члена Кабінету Міністрів України. Питання про дострокове припинення повноважень народного депутата України розглядається невідкладно Верховною Радою України на тому ж пленарному засіданні після призначення його членом Кабінету Міністрів України.

Прем'єр-міністр України призначається на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України.

Подання про призначення Верховною Радою України на посаду Прем'єр-міністра України Президент України вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після надходження такої пропозиції.

Пропозиція коаліції депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, подається Президенту України за підписом народного депутата України - уповноваженого на подання пропозиції відповідно до угоди про формування коаліції.

До подання про призначення на посаду Прем'єр-міністра України додаються:

- 1) відомості про громадянство;
- 2) відомості про освіту;
- 3) відомості про трудову діяльність і автобіографія;
- 4) [декларация про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру](#) за минулий рік за формою і в порядку, що встановлені Законом України "Про засади запобігання і протидії корупції";
- 5) відомості про перебування у складі керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку;
- 6) відомості про судимість кандидата.

Усі відомості подаються державною мовою і власноручно підписуються кандидатом на посаду Прем'єр-міністра України.

Кандидат на посаду Прем'єр-міністра України за пропозицією депутатських фракцій (фракції) до розгляду питання на пленарному засіданні Верховної Ради України зустрічається з депутатськими фракціями та відповідає на їхні запитання.

Голосування у Верховній Раді України щодо призначення Прем'єр-міністра України проводиться у поіменному режимі. Рішення про призначення Прем'єр-міністра України приймається у формі постанови Верховної Ради України.

Після прийняття постанови Верховної Ради України про її призначення до вступу на посаду новопризначений Прем'єр-міністр України набуває повноважень проводити всі необхідні консультації щодо формування складу Кабінету Міністрів України та вносити подання.

Призначення на посаду членів Кабінету Міністрів України

Члени Кабінету Міністрів України, крім Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України і Міністра закордонних справ України, призначаються на посаду Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України. Міністр оборони України і Міністр закордонних справ України призначаються на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України.

При формуванні нового складу Кабінету Міністрів України новопризначений Прем'єр-міністр України вносить до Верховної Ради України подання про призначення членів Кабінету Міністрів України відповідно до вимог [Конституції України](#). У цьому поданні пропонується повний посадовий склад Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України. Заява про складення повноважень Кабінету Міністрів України подається Прем'єр-міністром України чи особою, яка виконує його повноваження, та оголошується на першому пленарному засіданні новообраної Верховної Ради України.

Відставка Кабінету Міністрів України настає внаслідок:

- 1) прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України;
- 2) відставки Прем'єр-міністра України;
- 3) смерті Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України:

1) керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує діяльність Кабінету Міністрів України на забезпечення здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України, та здійснення інших повноважень, покладених на Кабінет Міністрів України;

2) спрямовує, координує та контролює діяльність членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, дає з цією метою доручення, обов'язкові до виконання зазначеними органами та посадовими особами;

3) вносить на розгляд Верховної Ради України подання про призначення членів Кабінету Міністрів України (крім Міністра закордонних справ України та Міністра оборони України), а також Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України;

4) вносить на розгляд Кабінету Міністрів України:

пропозиції щодо кандидатур для призначення на посаду і звільнення з посади голів місцевих державних адміністрацій та щодо внесення Президенту України подань про призначення на посаду або звільнення з посади голів місцевих державних адміністрацій відповідно до законодавства про державну службу;

подання відповідно до закону щодо кандидатур для призначення на посаду за результатами конкурсного відбору відповідно до законодавства про державну службу і звільнення з посади членів колегіальних центральних органів виконавчої влади, що не входять до складу Кабінету Міністрів України;

подання про утворення, реорганізацію та ліквідацію міністерств, інших центральних органів виконавчої влади;

5) формує проект порядку денного засідання Кабінету Міністрів України;

6) скликає засідання Кабінету Міністрів України та головує на них;

7) підписує акти Кабінету Міністрів України, Генеральну угоду;

8) скріплює підписом акти Президента України у випадках, передбачених [пунктами 5, 18,21 і 23 частини першої статті 106 Конституції України](#);

9) представляє Кабінет Міністрів України у відносинах з іншими органами, підприємствами, установами та організаціями в Україні та за її межами;

10) вступає у відносини з урядами іноземних держав, веде переговори і підписує міжнародні договори відповідно до закону, постанов Верховної Ради України та актів Президента України, прийнятих відповідно до Конституції України;

11) вносить на розгляд Кабінету Міністрів України пропозиції щодо затвердження голів спільних міжурядових комісій з питань співробітництва, що утворюються на підставі міжнародних договорів, укладених від імені Кабінету Міністрів України.

Для здійснення Прем'єр-міністром України своїх повноважень у складі Секретаріату Кабінету Міністрів України утворюється патронатна служба - апарат Прем'єр-міністра України, керівник якого призначається на посаду та звільняється з посади Прем'єр-міністром України.

У разі відсутності Прем'єр-міністра України повноваження Прем'єр-міністра України за його дорученням виконує Перший віце-прем'єр-міністр України або віце-прем'єр-міністр України згідно з визначеним Кабінетом Міністрів України розподілом повноважень.

Прийняття актів Кабінету Міністрів України

Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України приймаються на засіданнях Кабінету Міністрів України шляхом голосування більшістю голосів від посадового складу Кабінету Міністрів України. Якщо проект рішення отримав підтримку рівно половини посадового складу Кабінету Міністрів України і за цей проект проголосував Прем'єр-міністр України, рішення вважається прийнятим.

Набрання чинності актами Кабінету Міністрів України

Постанови Кабінету Міністрів України, крім постанов, що містять інформацію з обмеженим доступом, набирають чинності з дня їх офіційного опублікування, якщо інше не передбачено самими постановами, але не раніше дня їх опублікування.

У випадках, передбачених законом, постанови Кабінету Міністрів України або їх окремі положення, що містять інформацію з обмеженим доступом, не підлягають опублікуванню і набирають чинності з моменту їх доведення в установленому порядку до виконавців, якщо цими постановами не встановлено пізніший термін набрання ними чинності. Розпорядження Кабінету Міністрів України набирають чинності з моменту їх прийняття, якщо цими розпорядженнями не встановлено пізніший термін набрання ними чинності.

Акти Кабінету Міністрів України з питань державної митної справи набирають чинності в порядку, визначеному [Митним кодексом України](#).

Акти Кабінету Міністрів України включаються до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів України. Постанови Кабінету Міністрів України публікуються в Офіційному віснику України, газеті "Урядовий кур'єр", акти Кабінету Міністрів України також оприлюднюються шляхом їх розміщення на офіційному веб-сайті Кабінету Міністрів України.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві і Севастополі здійснюють **місцеві державні адміністрації**. Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Місцеві державні адміністрації підвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня. Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обгрунтовану відповідь.

Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

- виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;
- виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку;
- підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;
- звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;
- взаємодію з органами місцевого самоврядування.

Судова влада. Судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом. Судова влада в Україні представлена Конституційним Судом України, судами загальної юрисдикції та спеціалізованими судами.

Судову владу реалізують судді та, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур.

Професійна правнича допомога при реалізації права на справедливий суд

Кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, визначених законом, держава забезпечує надання професійної правничої допомоги безоплатно.

Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав та особи, яка надає правничу допомогу. Для надання професійної правничої допомоги діє адвокатура. Забезпечення права на захист від кримінального обвинувачення та представництво в суді здійснюються адвокатом, за винятком випадків, установлених законом. Витрати учасників судового процесу на професійну правничу допомогу відшкодовуються в порядку, визначеному законом.

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Він вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Конституційний Суд України складається з вісімнадцяти суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України. Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк. Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

Система судоустрою

Судоустрій будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. Найвищим судом у системі судоустрою є Верховний Суд.

Систему судоустрою складають:

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди;
- 3) Верховний Суд.

Для розгляду окремих категорій справ відповідно до цього Закону в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди.

Суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

У випадках, визначених законом, а також за рішенням зборів суддів відповідного суду може запроваджуватися спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ. У місцевих загальних судах та апеляційних судах діє спеціалізація суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Місцеві суди

Види і склад місцевих судів

Місцевими загальними судами є окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або у місті, або у районі (районах) і місті (містах). Місцевими господарськими судами є окружні господарські суди.

Місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а також інші суди, визначені процесуальним законом.

Місцевий суд складається з суддів місцевого суду, з числа яких призначається голова суду та, у визначених законом випадках, заступник або заступники голови суду.

З числа суддів місцевого загального суду обираються *слідчі судді* (суддя), які здійснюють повноваження з судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, визначеному процесуальним законом.

Слідчі судді (суддя) обираються зборами суддів цього суду за пропозицією голови суду або за пропозицією будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була підтримана, на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно. До обрання слідчого судді відповідного суду його повноваження здійснює найстарший за віком суддя цього суду.

Слідчий суддя не звільняється від виконання обов'язків судді першої інстанції, проте здійснення ним повноважень із судового контролю за

дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні враховується при розподілі судових справ та має пріоритетне значення.

Повноваження місцевого суду

Місцевий суд є судом першої інстанції і здійснює правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом. Місцеві загальні суди розглядають цивільні, кримінальні, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення у випадках та порядку, визначених процесуальним законом.

Місцеві господарські суди розглядають справи, що виникають із господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені законом до їх юрисдикції. Місцеві адміністративні суди розглядають справи адміністративної юрисдикції (адміністративні справи).

Апеляційні суди

Види і склад апеляційних судів

Апеляційні суди діють як суди апеляційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, - як суди першої інстанції, з розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

Апеляційними судами з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення є апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах.

Апеляційними судами з розгляду господарських справ, апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є відповідно апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах.

У складі апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ. Судову палату очолює секретар судової палати, який обирається з числа суддів цього суду строком на три роки. Рішення про утворення судової палати, її склад, а також про обрання секретаря судової

палати приймаються зборами суддів апеляційного суду за пропозицією голови суду.

Повноваження апеляційного суду:

- 1) здійснює правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом;
- 2) аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує про результати узагальнення судової практики відповідні місцеві суди, Верховний Суд;
- 3) надає місцевим судам методичну допомогу в застосуванні законодавства;
- 4) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Суддя апеляційного суду

Суддею апеляційного суду може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя в апеляційному суді, а також відповідає одній із таких вимог:

- 1) має стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років;
- 2) має науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права щонайменше сім років;
- 3) має досвід професійної діяльності адвоката щодо здійснення представництва в суді та/або захисту від кримінального обвинувачення щонайменше сім років;
- 4) має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно до вимог, визначених пунктами 1-3 цієї частини, щонайменше сім років.

Голова апеляційного суду:

- 1) представляє суд як орган державної влади у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами;
- 2) визначає адміністративні повноваження заступників голови апеляційного суду;
- 3) контролює ефективність діяльності апарату суду, погоджує призначення на посади керівника апарату суду, заступника керівника апарату суду, вносить

подання про застосування до керівника апарату суду, його заступника заохочення або накладення дисциплінарного стягнення відповідно до законодавства;

4) видає на підставі акта про призначення судді на посаду, переведення судді, звільнення судді з посади, а також у зв'язку з припиненням повноважень судді відповідний наказ;

5) повідомляє Вищу кваліфікаційну комісію суддів України та Державну судову адміністрацію України, а також через веб-портал судової влади про вакантні посади суддів в апеляційному суді у триденний строк з дня їх утворення;

б) забезпечує виконання рішень зборів суддів апеляційного суду;

7) організовує ведення та аналіз судової статистики, організовує вивчення та узагальнення судової практики, інформаційно-аналітичне забезпечення суддів з метою підвищення якості судочинства;

8) сприяє виконанню вимог щодо підтримання кваліфікації суддів апеляційного суду та підвищення їхнього професійного рівня;

9) здійснює повноваження слідчого судді та призначає з числа суддів апеляційного суду суддів (суддю) для здійснення таких повноважень у випадках, визначених процесуальним законом;

10) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Голова апеляційного суду з питань, що належать до його адміністративних повноважень, видає накази і розпорядження.

У разі відсутності голови апеляційного суду його адміністративні повноваження здійснює один із заступників голови суду за визначенням голови суду, за відсутності такого визначення - заступник голови суду, який має більший стаж роботи на посаді судді, а в разі відсутності заступника голови суду - суддя цього суду, який має більший стаж роботи на посаді судді.

Вищі спеціалізовані суди

У системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди як суди першої інстанції з розгляду окремих категорій справ. Вищі спеціалізовані суди

розглядають справи, які віднесені до їх юрисдикції процесуальним законом.

Вищими спеціалізованими судами є:

- 1) Вищий суд з питань інтелектуальної власності;
- 2) Вищий антикорупційний суд.

У складі вищого спеціалізованого суду можуть утворюватися судові палати.

Рішення про утворення судової палати, її склад, а також про обрання секретаря судової палати приймаються зборами суддів відповідного вищого спеціалізованого суду за пропозицією голови суду. Судову палату очолює секретар судової палати, який обирається з числа суддів цього суду строком на три роки.

Суддя вищого спеціалізованого суду

Суддею Вищого суду з питань інтелектуальної власності може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому суді з питань інтелектуальної власності, а також відповідає одній із таких вимог:

- 1) має стаж роботи на посаді судді не менше трьох років;
- 2) має досвід професійної діяльності представника у справах інтелектуальної власності (патентного повіреного) щонайменше п'ять років;
- 3) має досвід професійної діяльності адвоката щодо здійснення представництва в суді у справах щодо захисту прав інтелектуальної власності щонайменше п'ять років;
- 4) має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно до вимог, визначених пунктами 1-3 цієї частини, щонайменше п'ять років.

Суддею Вищого антикорупційного суду може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому антикорупційному суді, а також відповідає іншим вимогам, встановленим законом.

Голова вищого спеціалізованого суду:

1) представляє суд як орган державної влади у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами, а також із судовими органами інших держав та міжнародними організаціями;

2) визначає адміністративні повноваження заступників голови вищого спеціалізованого суду;

3) контролює ефективність діяльності апарату суду, погоджує призначення на посади керівника апарату суду, заступника керівника апарату суду, вносить подання про застосування до керівника апарату суду, його заступника заохочення або накладення дисциплінарного стягнення відповідно до законодавства;

4) видає на підставі акта про призначення судді на посаду, переведення судді, звільнення судді з посади, а також у зв'язку з припиненням повноважень судді відповідний наказ;

5) повідомляє Вищу кваліфікаційну комісію суддів України та Державну судову адміністрацію України, а також через веб-портал судової влади про вакантні посади суддів у суді у триденний строк з дня їх утворення;

6) забезпечує виконання рішень зборів суддів вищого спеціалізованого суду;

7) організовує ведення та аналіз судової статистики, організовує вивчення та узагальнення судової практики, інформаційно-аналітичне забезпечення суддів з метою підвищення якості судочинства;

8) сприяє виконанню вимог щодо підтримання кваліфікації суддів вищого спеціалізованого суду та підвищення їхнього професійного рівня;

9) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Голова вищого спеціалізованого суду з питань, що належать до його адміністративних повноважень, видає накази і розпорядження.

Верховний Суд

Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

Верховний Суд:

1) здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, - як суд першої або апеляційної інстанції, в порядку, встановленому процесуальним законом;

2) здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики;

3) надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою;

4) надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

5) звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення [Конституції України](#);

6) забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом;

7) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Склад та структура Верховного Суду

До складу Верховного Суду входять судді у кількості не більше двохсот. У складі Верховного Суду діють:

- 1) Велика Палата Верховного Суду;
- 2) Касаційний адміністративний суд;
- 3) Касаційний господарський суд;
- 4) Касаційний кримінальний суд;

5) Касаційний цивільний суд.

До складу кожного касаційного суду входять судді відповідної спеціалізації.

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом конституційного права?
2. Назвіть ознаки конституції.
3. У чому полягає посилення охорони Конституції України?
4. Який порядок внесення змін до Конституції України?
5. Які ви знаєте міжнародно-правові стандарти з прав людини?
6. Які права людини належать до групи політичних прав?
7. Які гарантії прав людини передбачені Конституцією України?
8. Що таке референдум?
9. Хто може бути обраний Президентом України?
10. Який територіальний устрій України?
11. За якою виборчою системою формується Верховна Рада України?
12. Який склад Конституційного Суду України?
13. Якими повноваженнями наділений Конституційний Суд України?
14. Що таке місцеве самоврядування?
15. Назвіть органи місцевого самоврядування.
16. Що належить до повноважень Президента України?
17. Як формується Кабінет Міністрів України?
18. Які органи здійснюють виконавчу владу в Україні?
19. Назвіть повноваження сільських, селищних чи міських рад.
20. Які суди відносяться до місцевих судів?
21. Які є Вищі спеціалізовані суди?

Рекомендована література:

1. Конституція України (Відомості Верховної Ради України, 1996, №30, ст.141.) зі змінами, внесеними згідно із Законами №2222-IV від 08.12.2004, ВВР, 2005, №2, ст.44; №2952-VI від 01.02.2011, ВВР, 2011,

№10, ст.68; №586-VII від 19.09.2013, ВВР, 2014, №11, ст.142; №742-VII від 21.02.2014, ВВР, 2014, №11, ст.143; №1401-VIII від 02.06.2016, ВВР, 2016, №28, ст.532.

2. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 р.// Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 13, ст.222.
3. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 31, ст.545.
4. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. - 2-ге вид., змін, і доп. / Упорядник І. О. Кресіна; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. - К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2006. -310 с.
5. Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. -Х .: Право, 2008.-416 с.
6. Конституційне право України. Академічний курс: Підруч.: У 2 т. / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. - К.: Юридична думка, 2008. -Т. 2.-800 с.
7. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. - К.: Юридична думка, 2008. - 252 с.
8. Кравченко В. В. Конституційне право України: Навч. посіб. - Вид. 6-те, випр. та доповн. - К.: Атіка, 2009. - 608 с.
9. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г . Конституційне право України: Навч. посіб. - К.: Юрінком Інтер, 2007. - 632 с.
10. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: Підруч. -3-тє вид. доп. і перероб. - К.: Юрінком Інтер, 2006. -512 с.
11. Чушенко В. І., Заяць І. Я. Конституційне право України: Підруч. - К.: Ін Юре. 2007. - 488 с.
12. Шляхтун П. П. Конституційне право України: Підруч. - К.: Освіта України, 2008. - 592 с.

РОЗДІЛ 4. ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

- 1. Поняття адміністративного права.**
- 2. Джерела адміністративного права.**
- 3. Поняття та принципи державного управління в Україні.**
- 4. Адміністративне судочинство.**
- 5. Поняття і види адміністративних правопорушень і відповідальність за них.**

1. Поняття адміністративного права

Кожне суспільство потребує впорядкування суспільних відносин, тобто соціального регулювання. Таке регулювання здійснюється за допомогою соціальних норм - правил поведінки загального характеру, що регулюють різноманітні сфери суспільного життя. Право виступає основним способом регулювання суспільних відносин. Наявні норми права в сукупності утворюють єдину систему загальнообов'язкових правил поведінки. Рівночасно єдність системи права не виключає його поділу на окремі галузі та правові інститути.

Під окремою галуззю права слід розуміти відокремлену сукупність взаємопов'язаних норм, яку об'єднує загальний предмет регулювання. Отже, щоби в'яснити специфіку галузі права, необхідно правильно встановити коло однорідних суспільних відносин, що їх регулює конкретна галузь права, і предмет такого регулювання.

Адміністративне право являє собою окрему галузь правової системи України, котра покликана регулювати особливу групу суспільних відносин. Головною їх особливістю є те, що вони виникають, розвиваються і припиняють своє існування у сфері державного управління у зв'язку з організацією та функціонуванням системи виконавчої влади на всіх рівнях управління в державі.

Для правильного розуміння предмета адміністративного права необхідно зважити на низку важливих обставин, сукупність яких дає можливість визначити його місце у правовій системі.

По-перше, свій регулятивний вплив на суспільні відносини адміністративне право здійснює через управління і цим упорядковує відповідні відносини в державі та суспільстві. По-друге, основна увага приділяється саме тим відносинам, які виникають із виконанням завдань і функцій державно-управлінської діяльності, тобто передбачається необхідність наявності відповідного суб'єкта виконавської влади. Крім того, потрібна практична реалізація юридично-владних повноважень, що належать зазначеним суб'єктам.

Отже, визначаючи предмет адміністративного права, слід брати до уваги: сферу державного управління, що охоплює будь-які аспекти державно-управлінської діяльності; наявність у ній суб'єкта виконавчої влади; необхідність практичної реалізації повноважень, наданих суб'єктам виконавчої влади для провадження ними державно-управлінської діяльності.

Можна зазначити, що не всі суспільні відносини у сфері державного управління входять до кола відносин, які складають предмет адміністративного права. По суті, це лише ті умови, за яких управлінські відносини виникають як захід практичної реалізації завдань і функцій виконавчої влади.

Управлінські відносини, що регулюються адміністративним правом, багатогранні. На сучасному етапі залежно від особливостей їх учасників вирізняють такі види управлінських відносин, що виникають, розвиваються і припиняють існування: між суб'єктами центральних і місцевих органів виконавчої влади (наприклад, Кабінетом Міністрів України та обласними, районними державними адміністраціями); між суб'єктами виконавчої влади, які перебувають на однаковому організаційно-правовому рівні та безпосередньо не пов'язані між собою підпорядкуванням (скажімо, на центральному рівні між міністерствами, комітетами й відомствами, на

місцевому рівні між державними адміністраціями різних областей); між суб'єктами виконавчої влади і підпорядкованими їм державними підприємствами, організаціями, установами (приміром. Міністерство освіти - ректорат вузу); між суб'єктами виконавчої влади та державними підприємствами, організаціями, установами, які не перебувають у їхньому організаційному підпорядкуванні (наприклад, у питаннях фінансового контролю, адміністративного нагляду тощо); між суб'єктами виконавчої влади і виконавчими органами місцевого самоврядування; між суб'єктами виконавчої влади та недержавними господарськими й соціально-культурними об'єднаннями, підприємствами, установами (приміром, у комерційних, підприємницьких структурах); між суб'єктами виконавчої влади і громадськими об'єднаннями (скажімо, між обласною державною адміністрацією та президією обласної ради профспілок); між суб'єктами виконавчої влади і громадянами (наприклад, між відділом соціального забезпечення державної районної адміністрації та громадянином, який звернувся до відділу з заявою).

У названих видах управлінської діяльності безпосередньо бере участь той чи той орган виконавчої влади. Без їхньої участі управлінські відносини в адміністративно-правовому розумінні виникати не можуть. Тому вищезазначені відносини не можуть виникати між громадянами, між громадськими об'єднаннями, а також усередині їх. Відносини управлінського характеру можуть виникати і в процесі внутрішньої організаційної діяльності інших державних органів, посадових осіб. Зокрема, до таких органів слід віднести прокуратуру й суд. Власне, прокурор області здійснює управлінську діяльність через підбір і розстановку кадрів, через керівництво діяльністю районних і міських прокурорів, які виконують свої повноваження.

Однак, його діяльність є допоміжною відносно основної, спрямованої на забезпечення виконання прокуратурою покладених на неї Конституцією України функцій щодо підтримання державного звинувачення в суді, представлення інтересів громадянина або держави в суді, здійснення нагляду

за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство тощо. Аналогічні відносини управлінського характеру виникають у голів судів, діяльність яких є допоміжною стосовно здійснення правосуддя, покладеного на суди. Управлінські відносини можуть виникати, розвиватись і всередині системи громадських організацій різних рівнів. В основі таких відносин лежать норми відповідних уставів, положень.

На підставі викладеного необхідно зазначити, що *предмет регулювання адміністративного права* охоплює коло однорідних суспільних відносин, до яких необхідно віднести:

- управлінські відносини, в межах яких безпосередньо реалізуються завдання, функції та повноваження виконавчої влади;
- управлінські відносини внутрішнього організаційного характеру, що склались у процесі діяльності інших органів державної влади;
- управлінські відносини, що виникають за участі суб'єктів місцевого самоврядування;
- управлінські відносини організаційного характеру, що виникають усередині системи громадських організацій.

Отже, **адміністративне право** є окремою галуззю права, що складає систему правових норм, покликаних регулювати суспільні відносини управлінського характеру в сфері державно-управлінської діяльності органів виконавчої влади.

2. Джерела адміністративного права.

Джерела адміністративного права - це зовнішні форми відображення адміністративно-правових норм, закріплені в Конституції України, законодавчих актах, урядових постановках, рішеннях державних адміністрацій та інших нормативних актах державних органів. Різноманітність адміністративно-правових норм передбачає і різні джерела адміністративного права України. За певними критеріями їх можна поділити на нормативні акти органів законодавчої

влади, органів виконавчої влади, а також затверджені зазначеними органами положення, устави, нормативно-правові документи, що регулюють управлінську діяльність.

Необхідно зазначити, що джерела адміністративного права мають свої особливості, що обумовлюються спрямованістю норм, їхнім змістом, а також юридичною силою та сферою поширення. За вказаними ознаками джерела поділяються на загальнодержавні, галузеві та локальні. Загальнодержавні є обов'язковими для виконання всіма органами управління, незалежно від їх підпорядкування. Галузеві й локальні поширюються тільки на конкретно визначені підвідомчі органи.

Залежно від територіального устрою держави джерела поділяються на державні, обласні, міські, районні. Джерела адміністративного права, що базуються на нормах Конституції України та законах, мають вищу юридичну силу щодо інших підзаконних актів, прийнятих нижчестоящими органами виконавчої влади.

З огляду на численність джерел адміністративного права, є доцільним розділити їх на такі види:

1. Конституція України. Вона веде перед у системі джерел адміністративного права, є Основним Законом України. Закріплені в ній норми мають пряму адміністративно-правову спрямованість. Вони визначають основи формування та діяльності органів виконавчої влади, розмежовують повноваження між центральними й місцевими органами влади, закріплюють права і свободи громадян щодо здійснення ними державного управління, участь громадських організацій в управлінні державними та громадськими справами тощо.

2. Адміністративно-правові норми знаходять своє закріплення в законодавчих актах, що їх приймає Верховна Рада України. До найбільш актуальних законодавчих актів необхідно віднести Закони України "Про об'єднання громадян", "Про державну службу", "Про місцеве самоврядування в Україні" та ін.

3. Постанови Верховної Ради України, які охоплюють адміністративно-правові норми організаційного характеру.

4. Укази й розпорядження Президента України у сфері державного управління.

5. Нормативні постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України, а також затверджені ним положення, устави, правила, інструкції та інші кодифіковані акти. Нормативні постанови прийняті Кабінетом Міністрів України спільно з профспілковими організаціями.

6. Джерелами адміністративного права в міжгалузевому й галузевому масштабах виступають нормативні акти, що їх приймають міністерства, державні комітети і служби України.

7. Нормативні накази керівників міністерств, державних комітетів і служб. До цієї групи слід віднести положення, правила та інші акти, затверджені керівниками вищезгаданих інституцій.

8. Нормативні накази керівників державних підприємств, об'єднань та організацій (або акти їхніх колективних органів). Дії норм зазначених актів обмежені межами конкретного формування.

9. Джерелами адміністративного права можуть бути також нормативні акти представницьких і виконавчих органів місцевого самоврядування (наприклад, рішення районної ради, що передбачає адміністративну відповідальність за торгівлю в недозволеному місці).

10. Акти органів громадських організацій, якщо вони затверджені чи санкціоновані державними органами і містять правила, які регулюють будь-які аспекти адміністративного управління (скажімо, положення про ради громадськості мікрорайону).

Отже, джерелом адміністративного права виступає нормативний акт органу державної влади або управління, який містить в собі адміністративно-правові норми, що регулюють державно-управлінську діяльність.

Адміністративне право належить до найменш систематизованих галузей правової системи України. З одного боку, такий стан речей пояснюється багатоманітністю предмета регулювання суспільних відносин адміністративним правом, а з іншого - відсутністю належного впорядкування наявних адміністративно-правових норм. Тому зараз однією з актуальних є проблема прискорення роботи з систематизації та кодифікації наявних адміністративно-правових матеріалів.

Кодифікація є одним із важливих напрямків систематизації адміністративного права. Вона має на меті впорядкування і вдосконалення чинного нормативно-правового матеріалу через його обробку й викладення за певною системою у вигляді збірників актів чи у формі об'єднаних кодифікованих актів. Завдяки кодифікації з'являються нові комплексні акти - кодекси, устави, положення; водночас перестають існувати норми, що діяли до цього. Кодифікація має офіційний характер, і її здійснюють державні органи, наділені відповідною компетенцією.

3. Поняття та принципи державного управління в Україні.

Дії органів виконавчої влади можуть бути відповідним чином згруповані, тобто зведені в певні однорідні групи за ознакою загальності чи подібності їх зовнішнього вияву. Всі форми управлінської діяльності безпосередньо чи опосередковано обумовлено відповідними юридичними постановами, за допомогою яких Українська держава регламентує діяльність своєї виконавчої влади.

Конкретні форми державного управління органічно пов'язано з правовими формами діяльності взагалі: правовстановлюючою, правовиконавчою та правоохоронною.

На теоретичному рівні питання про форми управлінської діяльності в основному розв'язано, якщо не зважати на деякі розбіжності в поглядах на цю проблематику.

Прийнято розрізняти чотири *форми управлінської діяльності*:

- 1) видання нормативних актів управління;
- 2) видання індивідуальних (ненормативних, адміністративних) актів управління;
- 3) проведення організаційних заходів;
- 4) здійснення матеріально-технічних операцій.

Загальновизнаної класифікації форм управлінської діяльності немає. Є й інший схематичний варіант класифікації форм управлінської діяльності, а саме:

а) правові форми, пов'язані з встановленням і застосуванням норм права, наприклад, видання нормативних та індивідуальних актів управління;

б) неправові форми, тобто проведення тих чи інших управлінських дій, безпосередньо не пов'язаних з прийняттям юридичних актів управління, наприклад, проведення організаційних заходів і здійснення матеріально-технічних операцій.

Видання нормативних актів управління є особливою формою діяльності органів виконавчої влади, яка передбачає розпорядчу діяльність, спрямовану на виконання закону шляхом встановлення певних правил у сфері державного управління. Встановлення норм права підзаконного характеру в процесі діяльності органів виконавчої влади — це адміністративна нормотворчість, яку здійснюють органи виконавчої влади у формі видання нормативних актів управління. Це викликано тим, що загальні норми та правила поведінки, сформульовані в законах, не в змозі охопити всі аспекти життя суспільства, відрегулювати суспільні відносини в усіх подробицях. Тому виникає необхідність у конкретизації та деталізації норм на стадії їх застосування. Конституція та чинне законодавство України є правовою основою для видання актів управління. Відповідно до п. 31 ч. 3 ст. 106 Конституції Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази й розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Повноваження Президента деталізовано в статтях 106, 107 Конституції. Вони стосуються забезпечення державної незалежності, національної безпеки й правонаступництва держави; представлення держави в міжнародних відносинах.

До компетенції Президента належать кадрові призначення; утворення, реорганізація та ліквідація органів виконавчої влади; скасування актів Кабінету Міністрів України та Ради міністрів АРК; підписання законів тощо.

Конституція України (статті 116, 117) наділяє Кабінет Міністрів України широкими повноваженнями, які реалізуються в різних формах і насамперед безпосередньо виданням постанов і розпоряджень.

Нормативно-правові акти видають міністерства та інші центральні органи виконавчої влади (державні комітети, служби, департаменти). Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють державні адміністрації, які й видають рішення та розпорядження.

Правовий статус адміністрації підприємств і установ передбачає не тільки виконання законів і актів вищих органів виконавчої влади, а й здійснення розпорядництва, яке виявляється у виданні нормативних актів у вигляді наказів, затвердженні посадових інструкцій адміністрацією підприємств, установ, періодичному виданні нормативних актів стосовно організації праці, використання техніки, новітніх технологій тощо.

Органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень (ст. 143) приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території (ст. 144).

Нормативні акти управління адресовано значному або необмеженому колу органів і громадян, виконують важливу роль у організації діяльності виконавчої влади.

Видання індивідуальних (ненормативних, адміністративних) актів управління близьке до нормативного, але не тотожне йому. Відмінність

між ними полягає в тому, що індивідуальні акти управління встановлюють, змінюють або припиняють конкретні адміністративні правовідносини. Вони відрізняються від нормативних тим, що звернені до конкретних суб'єктів управлінських відносин і їх дія припиняється після здійснення встановлених у них прав і обов'язків, тобто після одноактного їх застосування. Індивідуальними актами є, наприклад, видання наказу про призначення державного службовця на посаду, видача дозволу на носіння зброї, на полювання, на управління транспортними засобами тощо.

Індивідуальним актам управління, так само як і нормативним, притаманні владність і підзаконність, вторинність відносно закону. Видання нормативних та індивідуальних актів — це основні правові форми здійснення виконавчої влади.

Проведення організаційних заходів є однією з форм управлінської діяльності. Організаційні дії складають необхідний чинник управлінської діяльності в усій системі органів виконавчої влади держави. Ці заходи здійснюються систематично, постійно й спрямовані на забезпечення чіткої та ефективної роботи відповідних систем управління. Їх не пов'язано з виданням правових актів і здійсненням юридично значущих дій. Організаційні заходи не породжують, не змінюють і не припиняють адміністративних правовідносин. Різноманітність конкретних форм здійснення організаційних заходів визначається сферою або галуззю управління, особливостями керованих об'єктів, їх специфічним правовим статусом. Щодо органів виконавчої влади безпосередніми організаційними діями можуть бути: а) роз'яснення змісту й мети законодавчих та інших правових актів або тих чи інших заходів; б) інспектування роботи та інструктування нижчих органів (посадових осіб); в) розроблення програм, підготовка та проведення нарад, конференцій тощо.

Організаційні заходи не фіксуються так точно, як юридичні форми управлінської діяльності. Але як передумови, так і наслідки їх здійснення

можуть фіксуватися і юридично. Прикладом цього можуть бути «Основні положення Концепції створення Єдиної державної автоматизованої паспортної системи», затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 20 січня 1997 р.

Здійснення матеріально-технічних операцій є найоб'ємнішою частиною діяльності апарату виконавчої влади з боку як її кількості, так і різноманітності. Матеріально-технічні операції носять допоміжний характер, їх основне призначення — обслуговування самого процесу управління, всіх інших форм управлінської діяльності. Вони створюють умови для використання інших форм роботи органів виконавчої влади.

В узагальненому вигляді *матеріально-технічні операції* — це підготовка матеріалів для видання юридичних актів, проведення організаційних заходів, провадження діловодства, складання довідок, звітів тощо. Зараз під час здійснення матеріально-технічних операцій ширше використовують різноманітні засоби організаційної техніки, для державних потреб створюють комплексні інформаційно-аналітичні системи із застосуванням комп'ютерних систем.

У спеціальній літературі (як один із поглядів), залежно від призначення та засобів виконання, виокремлюють такі матеріально-технічні операції:

а) діловодські (всі операції, які пов'язано з виготовленням документів органами управління та яким притаманний технічний характер — листування, передрук, розмноження тощо);

б) безпосереднє виконання приписів правових актів, якщо воно має матеріальний (технічний) характер (операції про передачу засобів або майна, видачу виконавчих документів, проведення конфіскації, оплатного вилучення і т. ін.);

в) реєстраційні, що мають самостійне значення (реєстрація фактів і подій у сфері управління);

г) статистичні (збирання та оброблення статистичної інформації відповідно до встановлених правил);

г) інформаційно-довідкові (складання та опрацювання доповідних записок, довідок за результатами перевірок, підготовка довідників і довідок про роботу органів управління, дача відповідних роз'яснень і консультацій на підставі інформаційних матеріалів);

д) по систематизації матеріалів, у тому числі правових актів (створення комплексних інформаційно-аналітичних систем для державних потреб);

е) інформаційно-технологічні (впровадження інформаційних технологій у різних ланках державного управління).

4. Адміністративне судочинство.

Орієнтація України на побудову правової, демократичної держави та входження до Європейського Союзу передбачають наявність ефективного механізму захисту прав та свобод людини, одним із елементів якого є дієва та відповідальна система судового захисту фізичних та юридичних осіб від порушень їх прав та законних інтересів з боку органів державного управління у сфері публічно-правових відносин. Створення системи адміністративних судів було визначено як напрям і судово-правової, і адміністративно-правової реформ, а також передбачалося положеннями Конституції. Відповідно до ст. 55 Конституції права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Саме адміністративне судочинство є способом реалізації цього конституційного права громадян на оскарження неправомірних дій та рішень органів державної влади.

Адміністративне судочинство - це діяльність адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ, тобто публічно-правових спорів, в яких хоча б однією стороною є суб'єкт публічної адміністрації. Такі

спори виникають з приводу порушення органами державної влади прав, свобод та законних інтересів фізичних та юридичних осіб.

Розгляд справ у адміністративних судах здійснюється за правилами, що встановлює КАС. Зокрема, КАС регламентує:

- завдання адміністративного судочинства та принципи його здійснення;
- повноваження адміністративних судів щодо розгляду справ адміністративної юрисдикції;

- статус учасників судового адміністративного процесу - позивача, відповідача, третіх осіб, секретаря судового засідання, судового розпорядника, свідків, експертів, спеціалістів, перекладачів, їхні права та обов'язки;

- поняття, види, правила оцінки доказів;
- види та порядок розподілу судових витрат;
- порядок та строки звернення до адміністративних судів;
- порядок здійснення адміністративного судочинства в адміністративних судах першої інстанції;

- види та вимоги до судових рішень адміністративного суду;
- особливості провадження в окремих категоріях адміністративних справ;

- порядок перегляду судових рішень;
- порядок виконання судових рішень в адміністративних справах та інші питання.

Завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ.

КАС встановлено основні принципи адміністративного судочинства, тобто вихідні, кардинальні засади його здійснення: верховенство права; законність; рівність усіх учасників адміністративного процесу перед законом і судом; змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі; гласність і відкритість адміністративного процесу; забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень адміністративного суду крім випадків, установлених КАС; обов'язковість судових рішень.

Системний аналіз Закону України від 7 липня 2010 р. "Про судоустрій і статус суддів" та КАС дозволяє визначити, що низова ланка системи (місцеві адміністративні суди) складається з місцевих загальних судів як адміністративних судів та місцевих окружних адміністративних судів. Наступна ланка - апеляційні суди. Як впливає зі змісту ст. 31 Закону "Про судоустрій і статус суддів" вищим судовим органом адміністративних судів є Вищий адміністративний суд України. Місцезнаходженням його визначено м. Київ. Стаття 32 вказаного Закону в загальному вигляді закріплює основні повноваження Вищого адміністративного суду України.

Адміністративним судом відповідно до КАС є:

- окружний адміністративний суд;
- місцевий суд загальної юрисдикції при розгляді і при вирішенні ним адміністративних справ;
- апеляційний адміністративний суд;
- Вищий адміністративний суд України;
- Верховний Суд України при перегляді судових рішень в адміністративних справах виключно з підстав і в порядку, встановлених КАС.

Юрисдикція адміністративних судів поширюється на:

- спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності;

- спори з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби;

- спори між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління, у тому числі делегованих повноважень;

- спори, що виникають з приводу укладання, виконання, припинення, скасування чи визнання нечинними адміністративних договорів;

- спори за зверненням суб'єкта владних повноважень у випадках, встановлених Конституцією та законами України;

- спори щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму.

Юрисдикція адміністративних судів не поширюється на публічно-правові справи:

- що віднесені до юрисдикції Конституційного Суду України;

- що належить вирішувати в порядку кримінального судочинства;

- про накладення адміністративних стягнень;

- щодо відносин, які відповідно до закону, статуту (положення) об'єднання громадян віднесені до його внутрішньої діяльності або виключної компетенції.

Отже, до сфери адміністративного судочинства належать публічно-правові відносини, тому центральним є розуміння публічності, публічного права. Сьогодні в законодавстві немає поняття публічного права та не визначені його відмінності від приватного. Ці критерії виробляються правовою наукою.

Традиційно вважається, що публічне право регламентує організацію і діяльність публічної влади і її відношення з приватними особами. Приватне право регулює відносини між приватними особами і їх об'єднаннями. Метою публічного права є задоволення загального інтересу, приватне право орієнтоване на індивідуальні, приватні інтереси.

Іноді виводяться і деякі інші критерії, але вони, як правило, походять з попередніх (такі, як характер регулювання - в публічному праві найчастіше

імперативне, владне, а в приватному - диспозитивне; позиції суб'єктів відносин - суб'єкт публічного права володіє прерогативами публічної влади, суб'єкти приватного права знаходяться в рівному становищі). Мабуть, ключовим поняттям публічного права є публічний інтерес. Публічний інтерес часто ототожнюється із суспільним інтересом, або вважається, що категорія "публічні інтереси" охоплює як суспільні, так і державні потреби.

До адміністративних судів можуть бути оскаржені будь-які рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, крім випадків, коли щодо таких рішень, дій чи бездіяльності Конституцією чи законами України встановлено інший порядок судового провадження. Під суб'єктами владних повноважень слід розуміти органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові чи службові особи, інші суб'єкти при здійсненні ними владних управлінських функцій відповідно до законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень.

У справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони:

- 1) на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України;
- 2) з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано;
- 3) обгрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення (вчинення дії);
- 4) безсторонньо (неупереджено);
- 5) добросовісно;
- 6) розсудливо;
- 7) з дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи несправедливій дискримінації;

8) пропорційно, зокрема, з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія);

9) з урахуванням права особи на участь у процесі прийняття рішення;

10) своєчасно, тобто протягом розумного строку.

5. Поняття і види адміністративних правопорушень і відповідальність за них.

Фактичною підставою для настання адміністративної відповідальності є скоєне правопорушення, що тягне за собою накладення адміністративного стягнення.

В законодавстві поняття "адміністративне правопорушення" сформульоване в Кодексі України про адміністративні правопорушення. Згідно з цим Кодексом, ***адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, що посягає на державний чи громадський порядок, суспільну власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність.***

Адміністративна відповідальність настає лише в тому разі, коли правопорушення за своїм характером не тягне за собою згідно з чинним законодавством кримінальної відповідальності. Отож, адміністративне правопорушення має притаманні тільки йому юридичні ознаки. До них необхідно віднести: суспільну небезпеку, протиправність, винність і покарання.

Визначальною з названих ознак є поняття *діяння, забороненого адміністративним законодавством*. По-перше, це вольовий акт поведінки певної особи; по-друге, воно має два аспекти поведінки: дію чи бездію. Дія - це активне невиконання законних вимог, а також порушення

встановленої нормами права заборони (наприклад, порушення правил полювання, користування без дозволу радіопередавачем тощо). Бездіяльність - пасивне невиконання передбачених законодавчими й нормативними актами обов'язків (скажімо, порушення порядку реєстрації чи виписки іноземних громадян і осіб без громадянства та оформлення для них документів).

Важливою ознакою адміністративного правопорушення є наявність суспільної небезпеки. За своєю природою таке діяння є антигромадським і завдає шкоди інтересам громадян, суспільства, держави. Слід зазначити, що адміністративне законодавство конкретно не передбачає у свої нормах цієї ознаки як універсальної властивості. Водночас, адміністративні правопорушення посягають на конкретні відносини і завдають шкоди правопорядкові, а до осіб, які їх скоїли, вживаються заходи державного впливу. Особливістю розмежування суспільної небезпеки є той критерій, за яким адміністративне правопорушення є на ступінь нижчим, ніж скоєння злочину.

Адміністративне правопорушення завжди є *протиправним*, тобто ця дія чи бездіяльність чітко заборонена відповідною нормою адміністративного законодавства. Доцільно зазначити, що правові норми, за порушення яких настає адміністративна відповідальність, урегульовані не тільки нормами адміністративного права, а й іншими галузями права, а саме:

цивільного, трудового, земельного тощо (порушення правил охорони праці - трудове право; агрохімічних норм - земельне право). Діяння, яке не є протиправним, не може утворювати адміністративного правопорушення і відповідно тягти за собою адміністративну відповідальність.

Наступною ознакою є *вина, тобто психічне ставлення особи до своєї поведінки та її наслідків*. Вина виступає у двох формах; у вигляді умисної та необережної. Ступінь вини береться до уваги за накладання стягнення,

звільнення від адміністративної відповідальності. Відсутність вини виключає визнання діяння як адміністративного порушення.

Важливою юридичною ознакою адміністративного правопорушення є те, що за його скоєння настає тільки адміністративна відповідальність. Тобто, якщо за порушення норм загальнообов'язкового характеру, що діють в управлінні та інших сферах, адміністративної відповідальності не передбачено, то воно не визнається адміністративним правопорушенням. Адміністративна відповідальність виступає одним з видів юридичної відповідальності.

Під адміністративною відповідальністю слід розуміти застосування уповноваженим органом чи посадовою особою адміністративного стягнення до особи, яка вчинила правопорушення, що за своїм характером не тягне за собою відповідно до чинного законодавства кримінальну відповідальність. Адміністративній відповідальності притаманні ознаки, що властиві й юридичній відповідальності.

До особливостей, що характеризують адміністративну відповідальність і водночас відмежовують її від інших видів юридичної відповідальності, необхідно віднести такі: адміністративна відповідальність встановлюється законами й підзаконними актами чи їхніми нормами про адміністративні правопорушення. У цих актах визначаються склади адміністративних правопорушень і санкції, а в деяких випадках - і порядок їх застосування. На відміну від цього, кримінальна відповідальність встановлюється виключно законами; дисциплінарна - законодавством про працю, а також іншими законами, підзаконними актами, що встановлюють особливості положення окремих категорій працівників; матеріальна відповідальність - законодавством про працю, цивільним законодавством, а в окремих випадках - і нормами адміністративного права.

В основі адміністративної відповідальності лежить адміністративне правопорушення, кримінальної відповідальності - злочин, дисциплінарної - дисциплінарний проступок, матеріальної - спричинення матеріальної шкоди. Суб'єктами адміністративної відповідальності виступають як фізичні особи, так і колективні утворення, а за кримінальної відповідальності - тільки фізичні особи.

Особливість адміністративної відповідальності полягає в тому, що адміністративні стягнення накладаються спеціально уповноваженими органами виконавчої влади і посадовими особами чи судьями; кримінальне покарання накладається виключно судами. Між адміністративним правопорушенням та особою, яка накладає адміністративне стягнення, відсутні службові стосунки. За цією ознакою адміністративна відповідальність відрізняється від дисциплінарної, для якої наявність таких взаємин є необхідною умовою.

На відміну від кримінального покарання, яке автоматично тягне за собою наявність судимості, застосування адміністративної відповідальності таких наслідків не передбачає. Адміністративне стягнення згідно з чинним законодавством діє протягом року з моменту його застосування.

Заходи адміністративної відповідальності застосовуються відповідно до законодавства, що регламентує провадження по справах про адміністративні правопорушення. Кримінальні справи розглядаються згідно з кримінально-процесуальним законодавством.

Отже, адміністративна відповідальність має особливості, що вирізняють її з-поміж інших видів відповідальності. Причому основна особливість - це те, що необхідною підставою для її застосування є наявність адміністративного правопорушення, а заходом впливу має бути адміністративне стягнення.

Підставою для порушення справи є скоєння суб'єктом адміністративного правопорушення, яке фіксується у протоколі про

адміністративне правопорушення, що його складає уповноважена особа. У протоколі мають бути вказані необхідні дані: дата і місце його складання; дані про особу, яка склала протокол; дані про особу порушника; місце, час скоєння і суть правопорушення; нормативний акт, який передбачає відповідальність за це правопорушення; інші матеріали, необхідні для вирішення справи. Протокол підписується особою, яка його склала, порушником, а за наявності свідків і потерпілих - й цими особами.

Протокол надсилається уповноваженому органу (посадовій особі), який розглядає справу про адміністративне правопорушення. Протокол не складається, якщо, відповідно до законодавства, адміністративний штраф накладається чи береться, а попередження фіксується на місці скоєння правопорушення. На штраф порушникові дається довідка (квитанція) встановленого зразка.

Справа про адміністративне правопорушення розглядається переважно за місцем його скоєння. Термін вирішення справи установлюється законодавством. Справа розглядається в присутності особи, притягнутої до адміністративної відповідальності. За її відсутності справа може бути розглянута лише у випадках, коли є дані про своєчасне оповіщення про місце й час розгляду справи та якщо від неї не було клопотання про відкладення справи. Законодавство передбачає випадки, коли присутність особи, що притягується до адміністративної відповідальності, обов'язкова.

Справа про адміністративне правопорушення розглядається відкрито. На цій стадії провадження орган (посадова особа) повинен з'ясувати: чи було скоєно адміністративне правопорушення; чи винна дана особа в його скоєнні; чи підлягає вона адміністративній відповідальності; чи є обставини, що пом'якшують чи збільшують провину; чи мав місце матеріальний збиток; чи є підстави для передачі матеріалів справи на розгляд громадських організацій, трудового колективу; інші обставини, які мали б значення для вірного вирішення справи.

Розглядаючи справу про адміністративне правопорушення, орган (посадова особа) видає постанову у справі. Постанова у справі оголошується по закінченні розгляду останньої. Її копія протягом трьох днів видається чи надсилається особі, якій винесено постанову. Ще одна копія в той же строк видається потерпілому на його прохання. Постанова у справі про адміністративне правопорушення може бути опротестована особою, стосовно до якої її було винесено, а також потерпілим.

Постанова адміністративної комісії може бути оскаржена до районного (міського) суду, рішення якого є остаточним. Постанови інших органів (посадових осіб) про стягнення адміністративного штрафу оскаржуються вищестоящим органом (вищестоящою посадовою особою) чи районним (міським) судом, рішення якого є остаточним. Скарга подається впродовж десяти днів од дня винесення постанови у справі.

Вчасне подання скарги зупиняє виконання постанови до її розгляду, за винятком постанови про застосування попередження та адміністративного арешту, а також у разі стягнення штрафу, що береться на місці скоєння адміністративного правопорушення. Постанова у справі про адміністративне правопорушення і рішення за скаргою можуть бути оскаржені прокурором.

За розгляду скарги чи протесту відповідний орган (посадова особа) перевіряє законність та обґрунтованість винесеної постанови та виносить одне з таких рішень: залишити постанову без змін, а скаргу і протест - без задоволення; скасувати постанову і надіслати справу на новий розгляд; скасувати постанову і закрити справу; змінити міру стягнення, але не в бік збільшення.

Установлено такий порядок виконання постанови про накладення адміністративного стягнення; штраф повинен бути сплачений порушником протягом 15 днів од дня вручення постанови про його призначення. Постанови про відшкодувальне вилучення предмета, про конфіскацію, про позбавлення спеціальних прав, про виправні роботи

виконуються уповноваженими на це органами в порядку, встановленому законодавством. Постанова про адміністративний арешт виконується органами внутрішніх справ.

Питання для самоконтролю:

1. Що є предметом адміністративного права?
2. У чому зміст та особливості управлінських відносин?
3. Які ви знаєте джерела адміністративного права?
4. Чи є джерелами адміністративного права всі укази Президента України?
5. Чим зумовлена потреба кодифікації джерел адміністративного права?
6. Назвіть форми управлінської діяльності.
7. У чому особливість індивідуальних актів управління? Чи є вони нормативно-правовими актами?
8. Що таке адміністративне сдочинство?
9. Окресліть завдання адміністративного судочинства.
10. Які ви знаєте адміністративні суди?
11. У чому полягають відмінності адміністративної та кримінальної відповідальності?
12. Що таке адміністративне правопорушення? Які його ознаки та особливості?
13. Хто вирішує справи про адміністративні правопорушення?
14. Який порядок розгляду справ про адміністративні правопорушення?
15. Який порядок виконання постанови про накладення адміністративного стягнення?

Рекомендована література:

1. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. / В. Б. Авер'янов, О . Ф. Андрійко, Ю. П. Битяк, І. П. Голосніченко, Р. А.

Калюжний [та ін.); відповід. ред. В. Б. Авер'янов. - К.: Юридична думка, 2004. - Т. 1. - 584 с.

2. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навч. посіб. / С. Г. Стеценко. - К.: Атіка, 2007. - 624 с.

3. Конституція України (Відомості Верховної Ради України, 1996, №30, ст.141.) зі змінами, внесеними згідно із Законами №2222-IV від 08.12.2004, ВВР, 2005, №2, ст.44; №2952-VI від 01.02.2011, ВВР, 2011, №10, ст.68; №586-VII від 19.09.2013, ВВР, 2014, №11, ст.142; №742-VII від 21.02.2014, ВВР, 2014, №11, ст.143; №1401-VIII від 02.06.2016, ВВР, 2016, №28, ст.532.

4. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відом. Верх. Ради УРСР. 1984. Додаток до № 52. Ст. 1122 (з наступними змінами та доповненнями).

5. Про місцеві державні адміністрації: Закон України // Відом. Верх. Ради України. 1999. № 20-21. Ст. 190.

6. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України // Відом. Верх. Ради України. 1997. № 24. Ст.170.

7. Митний кодекс України // Відом. Верх. Ради України. 1992. № 16. Ст. 203 (з наступними змінами та доповненнями).

8. Про боротьбу з корупцією: Закон України // Відом. Верх. Ради України. 1995. №34. Ст. 266.

9. Про державну податкову службу в Україні: Закон України // Відом. Верх. Ради України. 1994. №15. Ст. 84.

10. Про відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій за правопорушення у сфері містобудування: Закон України // Відом. Верх. Ради України. 1994. № 46. Ст.411.

11. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України // Відом. Верх. Ради України. 1994. № 27. Ст.218.

12. Про надзвичайний стан: Закон України // Відом. Верх. Ради України. 1992. № 37. Ст.538.

РОЗДІЛ 5. ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

- 1. Поняття та система цивільного права України**
- 2. Джерела цивільного права України та його види**
- 3. Цивільно-правові відносини їх виникнення, зміна та припинення**
- 4. Суб'єкти та об'єкти цивільно-правових відносин**
- 5. Правочини та їх види**
- 6. Право власності та інші речові права**
- 7. Право інтелектуальної власності**
- 8. Загальні положення про зобов'язання**
- 9. Цивільно-правові договори та його види**
- 10. Спадкування**

1. Поняття та система цивільного права України.

Цивільне право варто розглядати у трьох аспектах:

- *як галузь права* – це сукупність правових норм, що становлять зміст приватного права та регулюють особисті немайнові й майнові відносини, які ґрунтуються на юридичній рівності; вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, з метою задоволення останніми власних потреб та інтересів;

- *як наука* – це систематизована сукупність знань про цивільно-правове регулювання суспільних відносин, властивості та закономірності його функціонування та розвитку, способи досягнення його ефективності, засоби отримання нових знань, необхідних для подальшого вдосконалення цивільного права;

- *як навчальна дисципліна* – це дисципліна, яка передбачає пізнання цивільно-правових норм, практик їх застосування, вмінь аналізувати наукові теорії, вирішувати конкретні життєві ситуації, що виникають у сфері цивільно-правового регулювання.

Система цивільного права України – це структура, елементами якої є цивільно-правові норми та інститути, розміщені в певній послідовності.

Систему цивільного права традиційно поділяють на загальну та особливу частини.

Загальна частина цивільного права України складається із загальних норм, оскільки стосуються всіх суспільних відносин, які регулюються цивільним правом. Такими є норми про суб'єкти, об'єкти цивільного права, правочини, представництво та позовну давність.

Особливу частину цивільного права України складають: речове право (право власності, речові права на чуже майно); особисті немайнові права; зобов'язальне право (загальні положення про зобов'язання, окремі види зобов'язань, договори та недоговірні зобов'язання); виключні права або право інтелектуальної власності (авторське, патентне право, засоби індивідуалізації осіб, товарів і послуг, нетрадиційні виключні права); та спадкове право.

2. Джерела цивільного права України та його види.

Джерело цивільного права — це форма вираження цивільно-правових норм, що мають загальнообов'язковий характер.

Види джерел цивільного права:

- *загальні*, до яких належать: Конституція України, Цивільний кодекс України, Цивільно-процесуальний кодекс України, закони і підзаконні нормативно-правові акти;

- *специфічні*, до них належать: договір, правовий звичай, аналогія права та аналогія закону.

Договір — це документ, який засвідчує угоду двох або більше юридичних чи фізичних осіб про встановлення, зміну або припинення їх спільних дій згідно із зафіксованими в ньому цивільними правами та обов'язками.

Звичай — це санкціоноване державою правило поведінки, що склалося історично, у результаті багаторазового повторення людьми певних дій. У ст. 7 Цивільного кодексу України передбачається, що цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема, звичаєм ділового обороту. Звичаєм є правило

поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин. Звичай може бути зафіксований у певному документі. Звичай, що суперечить договору або актам цивільного законодавства, у цивільних відносинах не застосовується.

Аналогія права - це застосування до не вирішених в конкретній нормі спірних правовідносин за відсутності норми, що регулює подібні відносини, загальних засад і змісту законодавства. В ст.8 Цивільного кодексу України передбачено « Якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону)». У п. 2 цієї ж статті роз'яснюється: «У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права)».

3. Цивільно-правові відносини їх виникнення, зміна та припинення

Цивільно-правові відносини – це врегульовані нормами цивільного права майнові та особисті немайнові відносини, учасники яких виступають юридично рівними носіями прав та обов'язків.

Для цивільно-правових відносин є характерні специфічні ознаки, які вирізняють їх з-поміж інших видів правових відносин, що виникають у суспільстві.

Зокрема, слід відзначити такі особливості:

- цивільно-правові відносини - це майнові та особисті немайнові відносини;
- учасники цих відносин характеризуються майновою відокремленістю та юридичною рівністю;
- юридичні права та обов'язки суб'єктів цивільно-правових відносин виникають, змінюються або припиняються на підставі юридичних фактів.

Відповідно до статей 1, 2 Цивільного кодексу України зазначені відносини виникають у: державних, кооперативних та інших громадських організацій між собою, громадян із державними, кооперативними та іншими громадськими організаціями, а також в громадян між собою.

Цивільні правовідносини виникають, змінюються або припиняються на підставі юридичних фактів, тобто обставин, які мають юридичне значення і породжують певні правові наслідки. Наприклад, у ст.11 Цивільного кодексу України передбачено, що цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки.

Підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є: договори та інші правочини; створення літературних, мистецьких творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної діяльності; заподіяння матеріальної та моральної шкоди іншій особі; інші юридичні факти.

Цивільні права та обов'язки можуть виникати безпосередньо з акту цивільного законодавства (наприклад, безпосередньо з акту органів державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, з рішення суду), а у випадках, встановлених актом цивільного законодавства або договором, підставою виникнення цивільних прав та обов'язків може бути настання або ненастання певної події.

Цивільно-правові відносини поділяються на такі види:

- *за змістом*: майнові — цивільні правовідносини, спрямовані на задоволення майнових інтересів фізичних та юридичних осіб (наприклад, правовідносини власності, передача майна однією особою іншій у порядку спадкування); немайнові — цивільні правовідносини щодо задоволення особистих немайнових інтересів учасників цих відносин (наприклад, авторські правовідносини);

- *за зв'язком учасників відносин*: абсолютні, тобто цивільні правовідносини, за яких уповноваженому суб'єкту протистоїть як зобов'язаний

суб'єкт невизначене коло осіб (наприклад, правовідносини власності, авторства); відносні — цивільно-правові відносини, за яких уповноваженому суб'єкту протистоїть конкретно визначена особа, яка повинна здійснити уповноваженому суб'єкту певні дії (наприклад, при купівлі-продажу, зберіганні, поставці);

- *залежно від об'єкта правових відносин*: речові — цивільні правовідносини, об'єктом яких є речі (наприклад, відносини щодо володіння та користування майном); зобов'язальні, тобто правовідносини, об'єктом яких є виконання відповідних зобов'язань (наприклад, відносини, які виникають з договору, заподіяння шкоди);

4. Суб'єкти, об'єкти та зміст цивільно-правових відносин

Цивільно-правові відносини складаються з трьох основних елементів: суб'єктів, об'єктів і змісту.

Суб'єктами цивільних відносин є: фізичні особи та юридичні особи (далі - особи), держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Відповідно до Цивільного кодексу України усі **фізичні особи** мають цивільну *правоздатність та дієздатність*. Для визнання осіб суб'єктами цивільного права необхідна наявність цивільної правосуб'єктності, тобто їхньої право — та дієздатності.

Цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження та припиняється у момент її смерті. У випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини. Фізична особа має усі особисті немайнові права, встановлені Конституцією України та цим Кодексом.

Цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється цим Кодексом і може бути обмежений виключно у

випадках і в порядку, встановлених законом, а саме Цивільний кодекс України передбачає часткову, неповну та повну цивільну дієздатність.

Часткову цивільну дієздатність має фізична особа, яка не досягла чотирнадцятирічного віку (малолітня особа). Така фізична особа має право:

- самостійно вчиняти дрібні побутові правочини;
- здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.

Неповну цивільну дієздатність має фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа), яка має право:

- самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами;
- самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;
- бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;
- самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку).

Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

Повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років (повноліття).

У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу.

Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцятирічного віку і працює за трудовим договором, неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини або особі, яка бажає займатися підприємницькою діяльністю.

Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність

усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, а також якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування.

Фізична особа може бути визнана судом *недієздатною*, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, над такою особою буде встановлюватись опіка.

Юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку.

Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді.

Юридична особа може бути створена шляхом об'єднання осіб та (або) майна.

Юридичні особи, залежно від порядку їх створення, поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права.

Юридичні особи можуть створюватися у формі *товариств, установ та в інших формах*, встановлених законом.

Товариством є організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі у цьому товаристві. Товариство може бути створено однією особою, якщо інше не встановлено законом. Товариства поділяються на підприємницькі та непідприємницькі.

Товариства, які здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками (підприємницькі товариства), можуть бути створені лише як господарські товариства (повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерне товариство) або виробничі кооперативи.

Непідприємницькими товариствами є товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками.

Установою є організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна.

Об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага.

Річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки.

Тварини є особливим об'єктом цивільних прав. На них поширюється правовий режим речі, крім випадків, встановлених законом.

Речі поділяються:

- за переміщенням в просторі: рухомі та нерухомі;
- за подільністю: подільні та неподільні;
- за ознаками: речі, визначені індивідуальними або родовими ознаками
- за конструкцією: головна річ і приналежність, складові частини речі та складні речі.

5. Правочини та їх види

Найбільш поширеними у цивільному праві юридичними фактами є правочини.

Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 Цивільного Кодексу України). Правочини можуть бути:

- односторонніми;
- двосторонніми;
- багатосторонніми (договори).

Односторонній правочин - є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами. Односторонній правочин може

створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила, а також для інших осіб у випадках встановлених законом, або за домовленістю з цими особами.

Двосторонній чи *багатосторонній* правочин є погодженою дією двох або більше сторін і ці правочини називаються договорами.

Правочин є чинним при додержанні наступних умов (вимог):

- зміст правочину не може суперечити Цивільному Кодексу України, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства;

- особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;

- волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;

- правочин має вчинятися у формі, встановленій законом (усній, письмовій, нотаріально посвідченій тощо);

- правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним;

- правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Правочин є *правомірним*, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним. Правочин може вчинятися усно або в письмовій формі. Сторони мають право обирати форму правочину, якщо інше не встановлено законом.

Усно можуть вчинятися правочини, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність.

6. Право власності та інші речові права

Суспільство не може існувати без наявності відносин власності, але такі відносини необхідно регулювати, це і зумовило виникнення права власності.

Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Зміст права власності становлять належні власникові повноваження з володіння, користування та розпорядження:

- повноваження з володіння — це юридично закріплена можливість фактичного господарського панування власника над річчю (майном);
- повноваження з користування — це юридично забезпечена можливість вилучення з речі (майна) корисних властивостей, шляхом її використання;
- повноваження з розпорядження — це юридично забезпечена можливість визначити долю речі (майна) шляхом учинення юридичних актів щодо речі. Розпорядження переважно здійснюється шляхом передачі, відчуження чи відмови від речі (майна).

Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд. Він має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону. Проте при здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний дотримуватися моральних засад суспільства. Також він не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, не має права погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі.

Суб'єктами права власності є Український народ та інші учасники цивільних відносин (фізичні та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права). При цьому всі суб'єкти права власності є рівними перед законом.

Відповідно до положень Конституції України та Цивільного Кодексу України існує три форми права власності:

- 1) право приватної власності, суб'єктами якого є фізичні та юридичні особи;
- 2) право державної власності. У державній власності перебуває майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна;

3) право комунальної власності. У комунальній власності знаходиться майно, у тому числі грошові кошти, що належить територіальній громаді.

Залежно від того, у праві власності скількох суб'єктів перебуває майно, можна виокремити два види права власності:

1) право одноособової власності, якщо майно належить на праві власності тільки одній особі;

2) право спільної власності, коли майно є у власності двох або більше осіб (співвласників). Це право у свою чергу поділяється на:

- право спільної сумісної власності, яким є спільна власність двох або більше осіб без визначення часток кожного з них у праві власності, тобто якщо право кожного зі співвласників поширюється на все майно;

- право спільної часткової власності - це власність двох чи більше осіб із визначенням конкретних часток кожного з них у праві власності на певне майно.

Іншими речовими правами є речові права на чуже майно, під якими розуміють визначену договором із власником або законом міру можливої поведінки у правомочної особи по здійсненню обмежених за обсягом (порівняно з правом власності) правомочностей речового характеру (володіння, користування і розпорядження) стосовно речей, які їй не належать.

У законі визначено такі види речових прав на чуже майно:

1) *право володіння чужим майном*. Володільцем чужого майна є особа, яка фактично тримає це майно в себе. Право володіння виникає на підставі договору із власником або особою, якій майно було передане власником, а також на інших підставах, встановлених законом;

2) *право користування чужим майном (сервітут)*, яке може бути встановлене щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів (земельний сервітут) або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом;

3) *право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис)*. Воно встановлюється договором

між власником земельної ділянки і особою, яка виявила бажання користуватися цією земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб;

4) *право забудови земельної ділянки (суперфіцій)*. Власник земельної ділянки має право надати її в користування іншій особі для будівництва промислових, побутових, соціально-культурних, житлових та інших споруд і будівель. Таке право виникає на підставі договору або заповіту.

7. Право інтелектуальної власності

Творчою працею людини створюються всі багатства суспільства. Людство у своєму розвитку ніколи не досягне такого стану, коли б його задовольняли наявні засоби забезпечення життєдіяльності, таким чином Цивільне право України регулює дотримання законного використання об'єктів права інтелектуальної власності.

Право інтелектуальної власності — це право особи на результати інтелектуальної, творчої діяльності та інші об'єкти, визначені чинним законодавством України. Воно є недоторканим: ніхто не може бути позбавлений цього права чи обмежений в його здійсненні, крім випадків та у порядку, встановлених законом.

Право інтелектуальної власності формують його об'єкти, суб'єкти та зміст. Отже, об'єкти інтелектуальної власності зображені на рис.1:

Рис.1 Об'єкти права інтелектуальної власності

Суб'єктами права інтелектуальної власності є: творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності (автор, виконавець, винахідник тощо) та інші особи, яким належать за заповітом або за договором особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності.

Зміст права інтелектуальної власності становлять особисті немайнові та майнові права. До особистих немайнових прав інтелектуальної власності належать:

- 1) право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності;
- 2) право перешкоджати будь-якому посягання на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності;
- 3) інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

В свою чергу, майновими правами інтелектуальної власності є:

- 1) право на використання об'єкта права інтелектуальної власності;

- 2) виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності;
- 3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання;
- 4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

8. Загальні положення про зобов'язання

Окремим видом цивільних правовідносин є зобов'язальні правовідносини. Вони виникають, на підставі укладення договору, вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення, завдання шкоди тощо.

Таким чином, **зобов'язанням** є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Існують такі *підстави виникнення зобов'язання*:

- 1) договори та інші правочини;
- 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- 4) інші юридичні факти.

Сторін у зобов'язанні завжди дві:

- 1) *боржник* - особа, яка зобов'язана вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію або утриматися від вчинення певної дії;
- 2) *кредитор* - особа, яка має право вимагати від боржника виконання його обов'язку, тобто вчинення певної дії або утримання від її вчинення.

На стороні боржника або кредитора можуть виступати одна особа або кілька осіб.

Часто виникають ситуації, коли кожна зі сторін у зобов'язанні має водночас і права, і обов'язки. У такому разі сторона вважається боржником у

тому, що вона зобов'язана вчинити на користь іншої сторони, і одночасно кредитором у тому, що вона має право вимагати від цієї іншої сторони. Наприклад, за договором купівлі-продажу на продавця покладається обов'язок передати товар у власність покупцеві (тобто продавець є боржником, а покупець - кредитором), а в покупця виникає обов'язок прийняти товар і сплатити за нього певну грошову суму (отже, продавець стає одночасно кредитором, а покупець - боржником).

Виконання зобов'язання є вчинення боржником певної дії або його утримання від вчинення конкретної дії, що впливає із цього зобов'язання.

Зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору і вимог закону, а за відсутності таких умов та вимог - відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться.

Для того, щоб зобов'язання було *виконане належним чином* і у встановлений строк (термін), існують спеціальні заходи цивільно-правового впливу на боржника, що стимулюють останнього до виконання покладених на нього обов'язків, а отже забезпечують виконання зобов'язання.

На сьогоднішній день у ЦК України передбачено такі *види забезпечення виконання зобов'язань*:

1) неустойка (неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві в разі порушення боржником зобов'язання);

2) порука (порука – це обов'язок поручителя перед кредитором нести відповідальність за порушення боржником своїх зобов'язань);

3) гарантія (гарантія – це поручительство гаранта (банку-гаранта) за іншу особу (клієнта);

4) застава (застава – це забезпечення виконання зобов'язання, при якому кредитор-заставодержатель має право у разі невиконання боржником (заставадавцем) зобов'язання, забезпеченого заставою, одержати задоволення за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього

боржника, якщо інше не встановлено законом). У законі передбачено два види застави:

- іпотека - застава нерухомого майна, що залишається у володінні заставодавця або третьої особи;

- заклад - застава рухомого майна, що передається у володіння заставодержателя або за його наказом - у володіння третій особі;

5) притримання (притримання відбувається у випадку, коли кредитор, у якого знаходиться річ, призначена для передачі боржнику або особі, вказаній боржником, у випадку невиконання боржником у термін зобов'язання з оплати цієї речі або компенсації кредитору пов'язаних з нею витрат і інших збитків, має право утримувати її у себе доти, доки відповідне зобов'язання не буде виконане);

б) завдаток (завдаток – це грошова сума або рухоме майно, що видається кредиторі боржником у рахунок належних із нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання).

Законом установлено такі *підстави припинення зобов'язань*:

1) виконання, звичайно, якщо воно проведене належним чином;

2) передання відступного (зобов'язання припиняється за згодою сторін внаслідок передання боржником кредиторі відступного (грошей, іншого майна тощо);

3) зарахування (зобов'язання припиняється зарахуванням зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги);

4) домовленість сторін (сторони можуть домовитися як про те, що зобов'язання припиняється без певних наслідків для них, такі про те, що первісне зобов'язання припиняється, оскільки його замінено на нове зобов'язання між тими ж самими сторонами);

5) прощення боргу (зобов'язання припиняється внаслідок звільнення (прощення боргу) кредитором боржника від його обов'язків, якщо це не порушує прав третіх осіб щодо майна кредитора);

6) поєднання боржника і кредитора в одній особі (наприклад, кредитор став спадкоємцем свого боржника і до нього перейшли всі права та обов'язки спадкодавця, зокрема й обов'язки за зобов'язанням між цим кредитором і боржником);

7) неможливість його виконання (така неможливість обов'язково має бути пов'язана з обставиною, за яку жодна зі сторін не відповідає);

8) смерть фізичної особи (зобов'язання припиняється смертю боржника, якщо воно є нерозривно пов'язаним із його особою і у зв'язку з цим не може бути виконане іншою особою, також зобов'язання припиняється смертю кредитора у випадку, коли воно є нерозривно пов'язаним з особою кредитора);

9) ліквідація юридичної особи (зобов'язання припиняється ліквідацією юридичної особи (боржника або кредитора), крім випадків, коли законом або іншими нормативно-правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу, зокрема за зобов'язаннями про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю).

9. Цивільно-правові договори: поняття та види

Договір є основною підставою виникнення зобов'язально-правових відносин (зобов'язань), який встановлює певні суб'єктивні права і суб'єктивні обов'язки для сторін, що його уклали.

Договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Класифікація договорів має не тільки теоретичне, але й важливе практичне значення. Так, виявлення спільних типових рис договорів і відмінностей між ними полегшує для суб'єктів правильний вибір виду договору, забезпечує його відповідність змісту регульованої діяльності. Крім

того, класифікація сприяє подальшому вдосконаленню і систематизації законодавства, слугує меті кращого дослідження договорів. Класифікація договорів здійснюється за різними підставами, що обираються залежно від цілей, що переслідуються.

Класифікація договорів у цивільному праві можлива за такими *видами*:

1. Залежно від моменту виникнення прав і обов'язків у сторін договору:

- *реальні* – це договори, в яких для виникнення прав і обов'язків недостатньо угоди, а необхідна ще й передача речі (речей). Наприклад, договір позики вважається укладеним не з моменту, коли сторони домовилися про те, що гроші будуть передані в борг, а з моменту передачі їх позичальнику;

- *консенсуальні* - це договори, які вважаються укладеними з моменту досягнення угоди зі всіх істотних умов у формі, необхідній за законом. До них, зокрема, належать: купівля-продаж, найом, доручення, комісія, спільна діяльність та ін.

2. Залежно від характеру розподілу прав і обов'язків між учасниками:

- *односторонні* (одна зі сторін має тільки права, а інша - тільки обов'язки. Таким, наприклад, є договір позики, де у позикодавця є лише право вимагати повернення боргу, а у позичальника - тільки обов'язок виконати вказану вимогу);

- *багатосторонні* (породжують права і обов'язки для кожного з учасників. Наприклад, за договором купівлі-продажу продавець зобов'язується передати продану річ, але має право вимагати сплати її ціни; у свою чергу покупець зобов'язаний сплатити вартість речі, але має право вимагати передачі йому купленої речі).

3. Залежно від наявності або відсутності еквівалентності відносин:

- *оплатні* (якщо обов'язок однієї особи щось зробити або передати, або виконати відповідає обов'язок контрагента надати зустрічне задоволення у грошовій або іншій матеріальній формі. Таких договорів, більшість. Це договори купівлі-продажу, найму, підряду тощо);

- *безоплатні* (якщо передача майна, надання послуг тощо не супроводжується відповідною компенсацією з боку іншої сторони. Таким є, наприклад, договір дарування, де дарувальник безоплатно передає іншій особі у власність майно.

4. Залежно від значення договору для задоволення певних (приватних або суспільних) інтересів:

- *звичайні* (приватноправові) договори (укладені комерційною організацією з метою встановити її обов'язки щодо продажу товарів, виконання робіт і надання послуг, котрі такі організації за характером своєї діяльності мають здійснювати щодо кожного, хто до них звернеться (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, енергопостачання, медичне, готельне обслуговування тощо));

- *публічні договори* (в якому одна сторона- підприємець взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо)).

5. Залежно від значення договору для визначення кола повноправних учасників:

- *основні договори* (договори, в яких учасники вибирають підстави визначення прав і обов'язків зобов'язання);

- *договори приєднання* (умови визначені однією зі сторін у формулярах або в інших стандартних формах і можуть бути прийняті другою стороною не інакше як шляхом приєднання до запропонованого договору в повному обсязі).

10. Спадкування

Цивільне законодавство України розрізняє два види спадкування:

- *за заповітом*, Цивільний Кодекс України надає перевагу спадкуванню за заповітом. У заповіті спадкодавець може виявити свою волю розпорядитися своїм майном на користь будь-якої особи;

- *за законом* є вторинним стосовно спадкування за заповітом, оскільки настає лише у випадках, чітко визначених у законі, зокрема, за умови, що: заповіту немає, заповіт визнано недійсним, за заповітом передається тільки частина майна, спадкоємець за заповітом помер до відкриття спадщини або спадкоємець за заповітом відмовився від прийняття спадщини.

У таких випадках право на спадкування набувають особи, визначені в ст.ст. 1261-1265 Цивільного Кодексу України: в першу чергу - діти спадкодавця, в тому числі зачаті за його життя та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки; у другу чергу - рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері; у третю чергу - рідні дядько та тітка спадкодавця; у четверту чергу - особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як 5 років до часу відкриття спадщини; у п'яту чергу - інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї, тощо.

Крім спадкування за заповітом і за законом, які названі у ст. 1217 Цивільного Кодексу України, існують й інші види спадкування, передбачені окремими нормами ЦК. Зокрема, згідно зі ст. 1277 Цивільного Кодексу України окремим видом спадкування є спадкування на підставі рішення суду у випадку так званої "відумерлої спадщини", тобто існування спадщини, яка не була успадкована протягом року жодною особою.

У разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також їхньої відмови від її прийняття суд визнає спадщину відумерлою за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини. Така заява має бути подана після спливу 1 року з часу відкриття спадщини. За рішенням суду спадщина, яку він визнав відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

Специфічним видом спадкування можна також вважати спадковий договір, згідно з яким одна сторона (набувач) зобов'язується виконати

розпорядження іншої сторони (відчужувача) і у випадку його смерті набуває права власності на майно відчужувача. При визначенні виду спадкування слід звертатися не тільки до ст. 1217, але й до ст. 1277 та до глави 90 Цивільного Кодексу України.

Питання для самоконтролю

1. Які частини складають систему цивільного права України?
2. Як співвідносяться галузь цивільного права і наука цивільного права?
3. Що таке звичай? Які умови його застосування до цивільних відносин?
4. Чи можливе застосування аналогії у цивільному праві?
5. Які підстави зміни та припинення цивільно-правових відносин?
6. Які відмінності між цивільною правоздатністю та цивільною дієздатністю?
7. Чи може бути цивільна дієздатність обмеженою?
8. Що таке непідприємницькі товариства? Наведіть приклади таких товариств.
9. Дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків – це?
10. Які повноваження складають зміст права власності?
11. До які групи об'єктів права інтелектуальної власності відносяться сорти рослин та породи тварин?
12. Чи можливо передати (відчужити) своє особисте немайнове право на об'єкт інтелектуальної власності?
13. Правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку – це?
14. Які види забезпечення виконання зобов'язань у цивільному праві України?
15. Що таке консенсуальний договір?
16. Яка кількість черг у спадкуванні за законом передбачена Цивільним кодексом України?

Рекомендована література:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44 від 03.10.2003 р. — Ст. 356.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. // Офіційний Вісник України. — 2004. — № 16 від 07.05.2004 р. — Ст. 1088.
3. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 436-IV від 16.01.2003 р. — Ст. 156.
4. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 2947-III від 10.01.2002 р. — Ст. 70.
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / [Н. С. Кузнецова, І. О. Дзера, В. М. Коссак та ін.] ; за відп. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К. : Юрінком Інтер, , 2005. — Т.1. — 832 с.; Т.2. — 1088 с.
6. Панченко М.І. Цивільне право України. / Навч. посіб. — К.: Знання, 2005. — 583 с.
7. Право інтелектуальної власності. / Підручник / В. М. Коссак, І. Є. Якубівський. — К. : Істина, 2007. — 208 с.
8. Цивільне право України. Підручник. Удвох книгах. Книга 2 / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — Київ: Юрінком Інтер, 2002. — 233 с.
9. Цивільне право України. / О. Г. Братель, С. А. Пилипенко. — К. : Вид. О. С. Ліпкан, 2010. — 256 с.
10. Цивільне право України / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, О. В. Старцев. — Вид. 3-тє, переробл. і допов. — К. : Істина, 2011. — 808 с.
11. Цивільне право України. Особлива частина / за ред.: О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, Р. А. Майданик. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 1176 с.

Роділ 6. ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

- 1. Поняття, предмет, принципи, метод та система сімейного права України.**
- 2. Джерела сімейного права України.**
- 3. Сімейні правовідносини**
- 4. Здійснення та захист сімейних прав**
- 5. Шлюб. Правовідносини подружжя. Шлюбний договір.**
- 6. Правовідносини батьків та дітей. Аліментні зобов'язання. Форми виховання дітей, які залишилися без піклування батьків.**

1. Поняття, предмет, принципи, метод та система сімейного права України.

Питання щодо місця сімейного права в системі права вирішується не одним поколінням цивілістів. І до цього часу ще не вирішено остаточно. Деякі науковці вважають, що сімейне право є складовою частиною цивільного права, як, наприклад, спадкове право, інші (їх більшість) вважають, що сімейне право – самостійна галузь, що принципово відрізняється від інших галузей права і має ряд особливостей:

- сімейно-правові взаємовідносини характерні своїми джерелами. Цивільні правовідносини виникають, як правило, з договорів, шлюбу та усиновлення. Ці правовідносини пов'язують не сторонніх, а близьких осіб – родичів, подружжя;

- сімейні правовідносини – це особисті немайнові відносини в першу чергу і лише в другу вони є майновими;

- сімейні права та сімейні обов'язки не можна відчужувати, передавати, купувати чи дарувати, причому не тільки особисті, але й майнові (не можна передавати право на одержання аліментів, виховання дітей);

- сімейні правовідносини регулюються окремим сімейним кодексом;

- розгляд сімейних справ відрізняється від розгляду цивільних справ.

Отже, *сімейне право* - це сукупність правових норм і принципів, які регулюють та охороняють особисті й пов'язані з ними майнові відносини фізичних осіб, що виникають із шлюбу й належності до сім'ї.

Протиставлення предмета цивільного та сімейного права приводило до висновку, що сімейне право є самостійним та незалежним. Таким чином, можна зробити висновок, що *предметом сімейного права є сукупність норм, які регулюють особисті немайнові та впливаючі з них майнові відносини людей, що виникають на ґрунті шлюбу та сім'ї.*

Методом регулювання сімейних відносин є сукупність засобів, прийомів, способів, за допомогою яких здійснюється юридичний вплив на вольову поведінку учасників сімейних правовідносин.

Науковцями виділяються два загальних методи правового регулювання: *диспозитивний та імперативний.*

Диспозитивний метод базується на координації цілей та інтересів учасників суспільних відносин, коли вони самі вільні приймати рішення щодо участі в цих відносинах. Суб'єкти мають право відступати від описаних у правових нормах стосунків, встановлювати для себе основні та додаткові права та обов'язки. Наприклад, при укладенні шлюбного договору учасники самостійно встановлюють для себе права та обов'язки.

Імперативний метод базується на відносинах субординації. Для нього характерно обмеження ініціативи суб'єктів правовідносин щодо зміни положень юридичних приписів. Наприклад, законодавством встановлений шлюбний вік і учасники сімейних відносин повинні дотримуватися вимог закону щодо укладення шлюбу з певного віку.

Принципи сімейного права – це основні засади, керівні ідеї, відповідно з якими здійснюється сімейно-правове регулювання суспільних відносин. Провідні засади, як правило, знаходять своє безпосередньо закріплення у відповідних сімейно-правових нормах. З урахуванням цього основними засадами (принципами) сімейного права є:

1. Державна охорона сім'ї материнства, батьківства. Держава здійснює стосовно сім'ї державну політику, яка є складовою соціальної політики. Мета - забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, реалізація сім'єю своїх функцій і поліпшення її життєвого рівня, підвищення ролі сім'ї в суспільстві.

2. Принцип рівності учасників сімейних відносин. Вказаний принцип базується на положеннях ст.21 Конституції України та частин 5,6 ст.7 Сімейного Кодексу України. Учасники сімейних відносин не можуть мати обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших переконань. Жінка та чоловік мають рівні права й обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї.

3. Принцип недопустимості державного або будь-якого іншого втручання в сімейне життя. Вказаний принцип закріплений в ст. 32 Конституції України, ст.301 Цивільного Кодексу України, ч.5 ст.5, ч.4 ст.7 Сімейного Кодексу України. Регулювання сімейних відносин здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, права на особисту свободу та недопустимість свавільного втручання у сімейне життя.

4. Пріоритет сімейного виховання дитини. Саме у сім'ї дитина починає формуватися як особистість, набуває навичок соціального спілкування, визначається як особа, яка має певні культурні, мовні, релігійні переконання, які виділяють її серед інших людей і перетворюють на особистість.

5. Регулювання сімейних відносин за домовленістю між їх учасниками. Подружжя можуть укладати шлюбний договір, договори щодо умов та порядку надання утримання, визначення місця проживання дитини та інші.

6. Пріоритет захисту прав та інтересів дітей та непрацездатних членів сім'ї. Захист інтересів дітей здійснюється батьками, іншими родичами – бабою, дідом, сестрою, братом, вітчимом, мачухою, іншими особами – опікунами, піклувальниками. Сімейний кодекс передбачає пріоритетний захист непрацездатних членів сім'ї і містить спеціальні юридичні механізми, які

дозволяють це зробити певним чином (ч.1 ст.202 СК, ст.172 Сімейний Кодекс та інші).

Система сімейного законодавства виражена головним чином в системі Сімейного Кодексу України і відображає об'єктивно існуючу систему сімейного права.

Наукове пізнання системи права включає в себе пізнання закономірностей, формування і взаємозв'язок окремих його структурних частин. Система сімейного права складається з 2-х частин: загальної і особливої.

Загальна частина містить загальні норми, які розповсюджуються на всі сімейно-правові відносини.

До них відносяться: норми про предмет, законодавство, мету і завдання, принципи, суб'єкти сімейних правовідносин та ін.

Особлива частина являє собою сукупність інститутів, кожен з яких регулює визначений різновид сімейних відносин.

Система сімейного права є специфічною, тому що складається з інститутів, яких немає в інших галузях права. До основних із них відносяться: шлюб (порядок його реєстрації і припинення), правовідносини (правовідносини подружжя, правовідносини батьків і дітей, правовідносини інших членів сім'ї), усиновлення, опіка і піклування, реєстрація актів громадянського стану.

Отже, система сучасного сімейного права — це структура, елементами якої є сімейно-правові норми та інститути, які розміщені у певній послідовності.

2. Джерела сімейного права України.

Джерелами сімейного права є офіційні форми вираження правових норм, які у сукупності складають сімейне право. Основними джерелами сімейного права України є Конституція України, що визначає основні засади всієї правової системи держави, та Сімейний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 10 січня 2002 року, до його прийняття упродовж 30 років діяв Кодекс про шлюб та сім'ю (1970 р.).

Сімейний кодекс України визначає засади шлюбу, особисті та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів тощо. Він регулює сімейні відносини з метою зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб, утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї, побудови сімейних стосунків на паритетних засадах, почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки, забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Сімейний кодекс України складається із Загальної та Особливої частин. Загальна частина містить норми, що поширюються на всі сімейні правовідносини. Це — норми про предмет, законодавство, мету і завдання, принципи, суб'єкти сімейних правовідносин тощо. Особлива частина регулює визначені різновиди сімейних відносин: порядок укладення і припинення шлюбу, особисті і майнові відносини подружжя, особисті і майнові правовідносини батьків і дітей, усиновлення, опіку та піклування над дітьми і т. ін.

До джерел сімейного права України слід віднести ряд законів і підзаконних нормативно-правових актів, які повністю або частково регулюють сімейні відносини: Цивільний кодекс України, Закони України: «Про органи реєстрації актів громадянського стану» від 24.12.94, «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.92, «Про охорону дитинства» від 26.04.01, «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.01. Джерелами сімейного права є також міжнародно-правові акти: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Конвенції ООН про права дитини, про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція країн СНД про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22.01.93 та ін.

Відповідно до положень нового Сімейного кодексу джерелом сімейного права може бути і звичай. При вирішенні сімейного спору суд за заявою заінтересованої сторони може врахувати місцевий звичай, а також звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них. Звичай не повинен суперечити вимогам Сімейного кодексу України, інших законів чи моральним засадам суспільства.

Подружжя, батьки дитини, батьки та діти, інші члени сім'ї та родичі можуть врегулювати свої сімейні відносини за допомогою договору (за домовленістю). Положення такого договору не повинні суперечити вимогам законів і моральним засадам суспільства.

Особи, які проживають однією сім'єю, а також родичі за походженням, можуть врегулювати свої сімейні (родинні) відносини за договором, який має бути укладений у письмовій формі. Договір може укладатися ними лише щодо тих відносин, які не врегульовані Сімейним кодексом України. Він є обов'язковим до виконання, якщо не суперечить вимогам законів України та моральним засадам суспільства.

Розвиток сімейного законодавства, його вдосконалення, підтримка сім'ї є предметом постійної уваги з боку держави. Так, Верховною Радою України схвалено Концепцію державної сімейної політики (постанова від 17.09.1999 року). У цьому документі підкреслюється, що в усьому світі сім'я є інтегральним показником суспільного розвитку, який відображає моральний стан суспільства і виступає могутнім фактором формування демографічного потенціалу.

В Україні сьогодні сім'я змушена стримувати потреби особистості в материнстві і батьківстві; дедалі більше сімей обирають бездітність або відкладають народження дітей; знижується народжуваність і зростає смертність населення; погіршується здоров'я дорослих і дітей, скорочується середня тривалість життя. Рівень життя більшості сімей в Україні значно знизився, оскільки він залежить не лише від розміру доходів, а також від соціально-

демографічного складу — кількості дітей, працюючих і утриманців, віку членів сім'ї, їх освітнього та професійного рівня тощо.

Найбільш уразливими є сім'ї з дітьми, особливо багатодітні; неповні сім'ї, в яких дітей виховує одна мати або один батько; сім'ї з дітьми-інвалідами; сім'ї людей похилого віку; сім'ї, в яких немає годувальника. Досить великою є також частка працездатних членів сім'ї, які не мають регулярного доходу, що ускладнює економічний стан сім'ї. Більшість сімей недостатньо реалізує свої виховні функції. Сімейні негаразди, обмеженість батьків у часі для спілкування з дітьми призводять до розриву внутрішньосімейних зв'язків, обмежують можливість батьків і дітей разом проводити дозвілля і відпочинок.

Відповідно до Конституції сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Виходячи з потреби створення належних умов для життєдіяльності сім'ї в Україні дана Концепція визначає загальну стратегію і пріоритетні напрями державної політики щодо сім'ї, передбачає здійснення цілісної системи заходів з максимальним урахуванням нових реалій: ринкової економіки, соціального партнерства, політичної демократії, всього того, що покликане зробити життя суспільства, кожної окремої сім'ї повноправним та ефективним.

3. Сімейні правовідносини

Під сімейними правовідносинами розуміються суспільні відносини, врегульовані нормами сімейного права, учасники яких пов'язані майновими та особистими немайновими правами і обов'язками, а також виникають із шлюбу, споріднення, усиновлення та інших форм влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків.

Сімейні правовідносини виникають з приводу вступу в шлюб фізичних осіб; державної реєстрації укладення шлюбу; визнання шлюбу недійсним; розірвання шлюбу; народження, реєстрації, виховання, усиновлення дитини; виявлення та влаштування дітей, які опинилися без піклування батьків; матеріальних (майнових) і нематеріальних (особистих немайнових) благ.

Сімейне правовідношення складається з трьох елементів: суб'єкта, об'єкта та змісту.

Суб'єктами сімейних правовідносин є їх учасники (фізичні особи, юридичні особи, посадові особи органів державної влади, місцевого самоврядування, освіти та правоохоронних органів), які мають сімейними правами (уповноважені особи) і несуть обов'язки (зобов'язані особи). Деякі з учасників сімейних правовідносин є одночасно уповноваженими і зобов'язаними особами. Питання про види учасників сімейних правовідносин продовжує залишатися дискусійним. Одні автори відносять до їх числа тільки членів сім'ї та осіб, які мають до них відношення, інші - крім того низку юридичних і посадових осіб.

Об'єктами сімейних правовідносин є майнові та особисті немайнові блага, а також дії.

Дії в залежності від їх об'єктивного прояви поділяються на дві групи:

- *позитивні (активні)* (громадяни, мають відомостями про дітей, які залишилися без батьківського піклування, зобов'язані повідомити про це органи опіки та піклування за місцем фактичного знаходження дітей; надання аліментів та ін.),

- *у формі стриманості (пасивні)* (батьки не має вчиняти дії, які заподіюють шкоду фізичному і психічному здоров'ю дітей, їх моральному розвитку; особи, яким відомо про усиновлення, зобов'язані зберігати таємницю усиновлення).

Зміст сімейних правовідносин становлять суб'єктивні права і обов'язки їх учасників.

Суб'єктивне право - це юридично забезпечена міра можливої поведінки уповноваженої особи, а також можливість вимагати відповідної поведінки від інших осіб.

Суб'єктивний обов'язок - юридично обумовлена міра належної поведінки зобов'язаної особи, яке полягає в здійсненні певних дій або в необхідності утримання від їх вчинення.

4. Здійснення та захист сімейних прав

Реалізація сімейних прав – це здійснення учасниками сімейних правовідносин тих можливостей, які закладено у належних їм суб'єктивних сімейних правах. Деякі права учасників сімейних правовідносин є одночасно і їхніми обов'язками, а саме батьки не лише мають право на особисте виховання дитини (ст. 151 Сімейного Кодексу України), але й зобов'язані виховувати дитину з врахуванням інтересів дитини, поважати права дитини та її людську гідність (ст. 155 Сімейного Кодексу України).

Учасник сімейних правовідносин здійснює свої права і виконує сімейні обов'язки самостійно. Сімейні права дитини чи особи, дієздатність якої обмежено, можуть здійснювати батьки, опікун, піклувальник (ч. 1 ст. 14 Сімейного Кодексу України).

Низка сімейних прав та обов'язків здійснюється та виконується під контролем органу опіки та піклування, ст. 56 Цивільного Кодексу України встановлює, що органами опіки та піклування є районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад. Батьки малолітньої дитини не мають права без дозволу органу опіки та піклування вчиняти певні правочини щодо її майнових прав (ч. 2 ст. 177 Сімейного Кодексу України). Учасники сімейних правовідносин можуть домовитися між собою про порядок здійснення належних їм прав та обов'язків, зокрема укласти договір щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим із них, хто проживає окремо від дитини (ч. 4 ст. 157 Сімейного Кодексу України).

Сімейні, родинні обов'язки виконуються належним чином не всіма і не завжди. Ця обставина зумовлює потребу заінтересованої особи у захисті. Потреба у захисті зумовлюється іноді колізією правомірних інтересів дружини та чоловіка, матері та батька дитини.

Право на захист належить кожному учасникові сімейних відносин, у тому числі й дитині та недієздатному.

Захист - це реальне відновлення порушеного права або інтересу. У багатьох випадках достатньо набрання законної сили рішення суду про задоволення позову для того, щоби вважати право чи інтерес захищеними: визнання шлюбу недійсним, розірвання шлюбу, припинення права на аліменти, позбавлення та поновлення батьківських прав та ін. В окремих ситуаціях захист права пов'язується з виконанням цього рішення: стягненням аліментів, відібранням дитини, відшкодуванням моральної шкоди та ін.

У Сімейному кодексі розширено коло тих, хто має право на звернення за захистом прав та інтересів іншої особи. Тобто, розширено коло осіб, які є законними процесуальними представниками. Так, згідно із частиною 2 ст. 258 Сімейного Кодексу України, баба, дід мають право звернутися за захистом прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх внуків без спеціальних на те повноважень. Таке саме право надано сестрі, братові, мачусі, вітчимові щодо звернення за захистом прав та інтересів своїх малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх непрацездатних сестер, братів, мачухи, вітчима (ч. 2 ст. 262 Сімейного Кодексу України).

Відмова позивачеві у задоволенні позову є актом захисту права або інтересу відповідача.

Відмова в позові, якщо у суді не було доведено наявності права чи факту його порушення відповідачем, або якщо позивач вибрав такий спосіб захисту, який не узгоджується з обставинами справи, не може вважатися актом відмови у захисті права.

Якщо, наприклад, батько за усною домовленістю з матір'ю дитини зобов'язався виплачувати на дитину аліменти у розмірі 2000 грн., а потім односторонньо зменшив цю суму, то рішення суду про примусове стягнення аліментів у розмірі, наприклад, 1000 грн. не може вважатися відмовою у захисті права. Адже не можна стверджувати, що дитина має право на аліменти саме у розмірі 2000 грн.

Якщо один із подружжя вимагає звільнення його від аліментного обов'язку щодо другого з подружжя і заперечує проти обмеження чинності його

обов'язку певним строком, то відмова в позові також не може вважатися відмовою у захисті права, оскільки позивач вибрав такий спосіб захисту, зміст якого не узгоджувався із взаєминами сторін.

5. Шлюб. Правовідносини подружжя. Шлюбний договір.

Відповідно до ст. 21 Сімейного Кодексу України *шлюб* - це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

В юридичній літературі зустрічаються визначення, які вміщують основні ознаки шлюбу, наприклад: такий, що укладається в установленому порядку з дотриманням вимог закону добровільний і рівноправний союз вільних жінки і чоловіка, спрямований на створення сім'ї, і що породжує у них взаємні права та обов'язки. Деякі автори підходять до визначення шлюбу як договору. Але, шлюб не містить всіх необхідних ознак договору і має свої специфічні ознаки, непритаманні договору.

Ознаками шлюбу є:

- 1) *добровільність*, тобто наявність добровільної згоди обох з подружжя (ст. 24 Сімейного Кодексу України);
- 2) *досягнення шлюбного віку* жінкою та чоловіком, що вступають в шлюб (ст. 22 Сімейного Кодексу України);
- 3) *реєстрація шлюбу* у встановленому законом порядку органом, визначеним Сімейним кодексом;
- 4) *спрямованість на утворення особистого сімейного союзу* чоловіка і жінки.

Реєстрація шлюбу породжує виникнення різноманітних за своїм змістом особистих прав та обов'язків подружжя. Оскільки відносини між подружжям мають, насамперед, глибоко особистий характер, то й правовому регулюванню особистих немайнових відносин у сімейному праві надається особливе значення.

Регулювання особистих немайнових відносин назване як одне з завдань, що стоять перед Сімейним кодексом України. Згідно зі ст. 1 Сімейного Кодексу України метою регулювання особистих немайнових відносин є зміцнення сім'ї, як соціального інституту і як союзу конкретних осіб, побудова сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки у повсякденному житті.

До особистих немайнових прав подружжя Сімейним кодексом України відносить ті, які є найбільш важливими та на які можна впливати нормами сімейного права. Це право на материнство та батьківство, право на повагу до своєї індивідуальності, право на духовний розвиток, право на зміну прізвища, право на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї, право на особисту свободу. Зазначені права характеризуються тим, що для їх здійснення не потрібно ні згоди, ні виконання активних дій з боку іншого з подружжя. Отже, їхня сутність полягає головним чином у можливості обумовленої поведінки самої правомочної особи у встановлених законом межах.

Особисті немайнові права подружжя, на відміну від майнових, не мають економічного змісту та майнового характеру. В той же час вони є вкрай важливими, що зумовлено сутністю шлюбу як сімейного союзу жінки та чоловіка, заснованого на принципах рівності подружжя. Ці права належать кожному з подружжя не: залежно від його майнового стану. Їх здійснення не супроводжується майновим еквівалентом з боку іншого з подружжя. Вони не можуть бути виражені в грошовій формі.

Особисті права й обов'язки подружжя виникають щодо визначених нематеріальних благ. Значна кількість серед закріплених у Сімейному кодексі особистих немайнових прав подружжя належить їм, як громадянам і до взяття шлюбу. Водночас особисті немайнові права подружжя мають певні особливості:

- особисті немайнові права подружжя виникають не від народження, а в зв'язку із взяттям шлюбу, зареєстрованого у встановленому порядку. Таким чином, вони діють лише в сімейних відносинах;

- особисті немайнові права подружжя не є абсолютними, бо вони можуть бути порушені не будь ким, а лише іншим з подружжя. Тому особистим правам одного із подружжя протистоїть обов'язок іншого з подружжя не перешкоджати їх здійсненню, не порушувати їх;

- особисті немайнові права подружжя є визначальними в сімейних правовідносинах. Саме з них як похідні виникають усі інші права подружжя. В основі особистих немайнових прав подружжя лежать одвічні духовні цінності, без яких неможливо створити міцний шлюб та щасливу сім'ю;

- здійснення особистих немайнових прав одним із подружжя можливе не тільки за умови погодження своїх дій з іншим із подружжя, а й з урахуванням інтересів сім'ї в цілому;

- немайнові особисті права подружжя можуть припинитися з волі учасників шлюбних відносин - шляхом розірвання шлюбу, оскільки їх припинення відбувається разом із припиненням шлюбу.

Таким чином, особисті немайнові правовідносини подружжя — це врегульовані нормами сімейного права відносини стосовно особистих немайнових благ та інтересів осіб, які перебувають у шлюбі.

Шлюбний договір - це цивільний правочин, що базується на домовленості наречених або подружжя відносно встановлення майнових прав та обов'язків подружжя на період існування та припинення шлюбу.

Шлюбний договір може бути укладено особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжям. На укладення шлюбного договору до реєстрації шлюбу, якщо його стороною є неповнолітня особа, потрібна письмова згода її батьків або піклувальника, засвідчена нотаріусом. Шлюбним договором регулюються лише майнові відносини між подружжям, визначаються їхні майнові права та обов'язки. Шлюбним договором можуть бути визначені лише майнові права, а також можуть бути визначені майнові права та обов'язки подружжя як батьків.

Шлюбний договір не може:

- зменшувати обсягу прав дитини, які встановлені Сімейним Кодексом України;

- ставити одного з подружжя в невігідне матеріальне становище;

- включати положення про передачу у власність одному з подружжя нерухомого майна та іншого майна, право на яке підлягає державній реєстрації.

Шлюбний договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується та починає діяти:

- з моменту нотаріального посвідчення, якщо договір укладений між подружжям;

- з дня реєстрації шлюбу, якщо договір укладений між нареченими.

У шлюбному договорі може бути встановлений загальний строк його дії, а також строки тривалості окремих прав та обов'язків.

Змістом шлюбного договору може бути:

1) визначення майна, яке дружина, чоловік передає для використання на спільні потреби сім'ї;

2) правовий режим майна, подарованого подружжю у зв'язку з реєстрацією шлюбу чи набутого під час шлюбу;

3) домовленість про можливий порядок поділу майна, у тому числі і в разі розірвання шлюбу.

4) використання належного їм обом або одному з них майна для забезпечення потреб їхніх дітей, а також інших осіб;

5) порядок користування житловим приміщенням одним із подружжя, якщо це приміщення належить другому з подружжя, а також про звільнення житлового приміщення тим з подружжя, хто вселився в нього, в разі розірвання шлюбу, з виплатою грошової компенсації або без неї;

6) про надання утримання одному з подружжя незалежно від працездатності та потреби у матеріальній допомозі на умовах, визначених шлюбним договором. Якщо у шлюбному договорі визначені умови, розмір та строки виплати аліментів, то в разі невиконання одним із подружжя свого

обов'язку за договором аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Одностороння зміна умов шлюбного договору не допускається. Він може бути змінений за згодою подружжя. Угода про зміну шлюбного договору нотаріально посвідчується. На вимогу одного з подружжя шлюбний договір за рішенням суду може бути змінений, якщо цього вимагають його інтереси, інтереси неповнолітніх та непрацевдатних повнолітніх дочки, сина, що мають істотне значення. Подружжя має право відмовитися від шлюбного договору. Права та обов'язки, встановлені шлюбним договором, припиняються в день подання до нотаріуса заяви про відмову від нього. На вимогу одного з подружжя шлюбний договір може бути розірваний або визнаним недійсним за рішенням суду з підстав, що мають істотне значення, зокрема, у разі неможливості його виконання.

6. Правовідносини батьків та дітей. Аліментні зобов'язання. Форми виховання дітей, які залишилися без піклування батьків.

Стосунки між батьками та дітьми можуть мати духовний, моральний, особистий або майновий характер. Права та обов'язки, що виникають у батьків і дітей, є взаємними. Підставою виникнення взаємних прав та обов'язків батьків і дітей є кровне споріднення, походження дітей від даних батьків. Однак само по собі біологічне походження спричинює встановлення лише моральних обов'язків батьків і дітей. Юридичне значення факт походження набуває лише з моменту його державної реєстрації в органах РАЦС. Саме тоді діти визнаються дітьми своїх батьків не тільки біологічно, а й юридично (в праві). З цього моменту виникає юридичний зв'язок між батьками та дітьми.

Батьки і діти мають взаємні особисті немайнові та майнові права та обов'язки. Згідно зі ст. 121 Сімейного Кодексу України права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому державним органом реєстрації актів цивільного стану. Отже, юридичною підставою відносин між батьками та дітьми є кровне походження

дітей від певних осіб (матері та батька), яке засвідчене державним органом реєстрації актів цивільного стану в порядку, встановленому нормами Сімейного Кодексу України. Сама наявність фактичного складу, який утворюється сукупністю двох юридичних фактів: події — народження дитини та дії — реєстрації народження органом реєстрації актів цивільного стану, є підставою виникнення правовідносин між дітьми та їх батьками.

За загальним правилом, документом, що підтверджує походження дитини від певної матері, є медичне свідоцтво про народження (форма № 103/095)². Медичне свідоцтво про народження видається при виписці матері зі стаціонару всіма закладами охорони здоров'я, де приймали пологи. У випадках пологів удома медичне свідоцтво про народження видає той заклад охорони здоров'я, медичний працівник якого (лікар, фельдшер, акушерка) приймав пологи.

При визначенні походження дитини від певного батька важливе значення має обставина, перебуває мати дитини в шлюбі чи ні.

Сімейне законодавство передбачає обов'язок подружжя матеріально підтримувати один одного у шлюбі. Цей обов'язок не залежить від віку, стану здоров'я, матеріального благополуччя. Майнові права та обов'язки щодо надання взаємної підтримки виникають у подружжя з моменту реєстрації шлюбу та існують протягом усього часу перебування в шлюбі. За нормальних сімейних стосунків подружжя добровільно піклується один про одного, і проблем щодо утримання не існує.

Право на аліменти було надано подружжю ще першим Кодексом про шлюб та сім'ю Української РСР, який передбачав, що один з подружжя має право на утримання іншого. Справи про аліменти розглядалися відділами соціального забезпечення.

Вимоги одного з подружжя щодо стягнення аліментів можуть бути задоволені судом за наявності наступних умов:

- 1) Подружжя перебуває в зареєстрованому шлюбі. Шлюб має бути зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Державна реєстрація шлюбу засвідчується Свідоцтвом про шлюб. Шлюб, який

укладено на території України іншим способом (за релігійним обрядом чи національним звичаєм) чи в іншій установі, окрім органів РАЦСу, не визнається і ніяких правових наслідків не породжує. Не вважаються подружжям і особи, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах.

2) Один з подружжя потребує допомоги, є непрацездатним за віком чи станом здоров'я. Непрацездатним вважається той з подружжя, який досяг пенсійного віку за старістю (чоловіки - 60 років, жінки - 55 років) або є інвалідом I, II чи III груп. Особи, які отримали право на пенсію раніше зазначеного віку (наприклад, за вислугою років, у зв'язку з зайнятістю на шкідливих чи важких роботах тощо), права на аліменти до досягнення загального пенсійного віку не набувають.

Настання юридичної непрацездатності законодавець пов'язував з:

- а) інвалідністю;
- б) пенсійним віком, що обумовлював відсутність у особи обов'язку працювати.

Фактична непрацездатність пов'язана із станом здоров'я і полягає у відсутності у особи реальної можливості працювати.

Способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину визначаються за домовленістю між ними. За домовленістю між батьками дитини той із них, хто проживає окремо від дитини, може брати участь у її утриманні в грошовій і (або) натуральній формі.

Закон передбачає два порядки сплати батьками аліментів на дитину: добровільний та примусовий. У першому випадку батькам надано право укласти договір про сплату аліментів на дитину, умови якого (про розмір аліментів, строки їх виплати тощо) не повинні порушувати її права. При цьому розмір аліментів сторони визначають за домовленістю між собою, але за жодних обставин він не може бути меншим ніж 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Якщо розмір аліментів визначено у твердій грошовій сумі, до договору треба включати умови про індексацію, як вимагає ч. 2 ст. 184 Сімейного Кодексу України. Договір має бути укладений

письмово та підлягає нотаріальному посвідченню. У разі невиконання батьком (матір'ю) свого обов'язку за договором, стягнення аліментів здійснюється не за судовим рішенням, а на підставі виконавчого напису нотаріуса органом державної виконавчої служби.

За відсутності домовленості між батьками про сплату аліментів на дитину той із них, з ким вона проживає, вправі звернутися до суду з відповідним позовом. Згідно з ч. 3 ст. 181 Сімейного Кодексу України аліменти на дитину присуджуються в частці від заробітку (доходу) її матері, батька або в твердій грошовій сумі і виплачуються щомісячно. Необхідно зауважити, що відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб», утримання аліментів з працівників проводиться з усіх видів заробітку і додаткової винагороди як за основною роботою, так і за роботою за сумісництвом, в тому числі з основної заробітної плати за посадовим окладом, тарифною ставкою, відрядними розцінками, усіх видів доплат і надбавок до заробітної плати, грошових і натуральних премій тощо.

Вирішуючи питання щодо розміру аліментів, суд повинен урахувати: стан здоров'я, матеріальне становище дитини і платника аліментів; наявність в останнього інших неповнолітніх дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, повнолітніх дочки, сина; інші обставини, що мають істотне значення.

Розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим ніж 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. При цьому необхідно мати на увазі, що зміна законодавства в частині визначення мінімального розміру аліментів на одну дитину не є підставою для перегляду постановлених раніше судових рішень про їх стягнення.

У разі виїзду особи, зобов'язаної сплачувати аліменти, на постійне місце проживання до іноземних держав, з якими Україна не уклала договорів про надання правової допомоги, стягнення аліментів за рішенням суду проводиться на день виїзду за весь період до досягнення дитиною повноліття.

Той з батьків, з кого присуджено стягнення аліментів на дитину, а також той з батьків, до кого вимога про стягнення аліментів не була подана, зобов'язані брати участь у додаткових витратах на дитину, що викликані особливими обставинами (розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом тощо).

За рішенням суду батьки можуть бути звільнені від обов'язку утримувати дитину, якщо її дохід набагато перевищує дохід кожного з них і повністю забезпечує її потреби.

Обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку, сина, які продовжують навчатися після досягнення повноліття (незалежно від форми навчання), виникає за обов'язкової сукупності таких юридичних фактів: досягнення дочкою, сином віку, який перевищує 18, але є меншим 23 років; продовження ними навчання; потреба у зв'язку з цим у матеріальній допомозі; наявність у батьків можливості надавати таку допомогу. Відповідно до ч. 3 ст. 199 Сімейного Кодексу України право на звернення до суду з позовом про стягнення аліментів мають самі дочка, син, які продовжують навчатися, а також той із батьків, з яким вони проживають. У разі надання позову одним із батьків суд може залучити до участі у справі (якщо залежно від її обставин визнає необхідним) повнолітніх дочку, сина, які продовжують навчатися і на користь яких у зв'язку з цим стягуються аліменти.

Сімейні форми виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, - це законодавчо визначені форми організації життєзабезпечення таких дітей. Вони передбачають їх утримання та виховання в сім'ї, забезпечують соціальний захист, захист майнових і житлових прав дитини, догляд, виховання, корекцію та компенсацію розвитку, вирішення медичних проблем, подолання психологічних травм, задоволення щоденних потреб дитини, яка залишилася без піклування батьків.

Згідно з чинним законодавством, в Україні діють чотири юридично визнані сімейні форми виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених

батьківського піклування: усиновлення (удочеріння), опіка (піклування), прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу.

Усиновлення - це прийняття у сім'ю дитини на правах народженої, з усіма правами та обов'язками, як із боку дорослих, так і з боку дітей. Питання усиновлення регламентується Сімейним кодексом України, де визначено які особи можуть та не можуть бути усиновлювачами, яких дітей можна усиновити та правові наслідки усиновлення.

Опіка та піклування встановлюється для забезпечення виховання дітей, які внаслідок смерті батьків, хвороби або позбавлення батьківських прав чи з інших причин залишилися без батьківського піклування. Опікун призначається за особистою заявою і перевага надається особам, які перебувають у родинних відносинах із дитиною за згодою останньої. Опіка та піклування встановлюється за місцем проживання дитини або майбутнього опікуна/піклувальника.

Опіка встановлюється над дітьми, які не досягли 14-ти років і залишилися без батьківського піклування. Піклування - над неповнолітніми з 14 до 18 років. Опікун (піклувальник) призначається з осіб, близьких дитині, або інших осіб, з огляду на їх можливість виконувати опікунські обов'язки, враховуючи стосунки, що склалися між тим, хто пропонується в опікуни і дитиною. При досягненні дитиною 10-річного віку враховуються побажання самої дитини.

Прийомна сім'я - це сім'я або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, що добровільно, за плату взяла з установ для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання та спільне проживання від 1 до 4 дітей.

Прийомні діти - діти - сироти, та діти, позбавлені батьківського піклування, виховуються у прийомній сім'ї до досягнення 18-річного віку(до 23 років в разі навчання). Діти, влаштовані до прийомної сім'ї, зберігають статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та можуть бути усиновлені. Вихованці прийомної сім'ї, якщо це не суперечить інтересам

дитини, і не заборонено рішенням суду мають право підтримувати стосунки з біологічними батьками або родичами.

Дитячий будинок сімейного типу - це прийняття за плату в родину, яка створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, на виховання та для спільного проживання не менше 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Загальна кількість дітей, включаючи рідних, у такій сім'ї не може перевищувати 10 осіб. Вихованці перебувають у дитячому будинку сімейного типу до досягнення ними 18-річного віку, а в разі продовження навчання - до його закінчення, але не пізніше досягнення ними 23-х років.

Питання для самоконтролю

1. Які методи правового регулювання існують у Сімейному праві України?
2. Сукупність правових норм і принципів, які регулюють та охороняють особисті й пов'язані з ними майнові відносини фізичних осіб, що виникають із шлюбу й належності до сім'ї – це?
3. Які нормативно-правові акти є джерелом Сімейного права України?
4. З яких частин складається Сімейний кодекс України?
5. Які підстави виникнення сімейних правовідносин?
6. Здійснення учасниками сімейних правовідносин тих можливостей, які закладено у належних їм суб'єктивних сімейних правах – це?
7. Ким здійснюються сімейні права особи, дієздатність якої обмежено?
8. Що таке аліменти та хто має право на них?
9. Сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану – це?
10. Що таке шлюбний договір? Чи передбачено Сімейним кодексом України чи іншими нормативно-правовими актами його обов'язковість?
11. Прийняття у сім'ю дитини на правах народженої, з усіма правами та обов'язками, як із боку дорослих, так і з боку дітей – це?

12. Що таке опіка та піклування? Ким призначається опікун та піклувальник?

13. Сім'я або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, що добровільно, за плату взяла з установ для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання та спільне проживання від 1 до 4 дітей – це ?

Рекомендована література

1. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 2947-III від 10.01.2002 р. — Ст. 70.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44 від 03.10.2003 р. — Ст. 356.
3. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 р. № 4. 2811-XII // <http://zakon4.rada.gov.ua>.
5. Правила реєстрації актів громадянського стану в Україні: Затв. Наказом Міністерства юстиції від 18.10.2000 р. № 52/5 // <http://zakon4.rada.gov.ua>.
6. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / За ред. Ю. С. Червоного. — К. : Істина, 2003. — Ст. 215.
7. Лепех С. М. Сімейне право України: Навч. посібник. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. — 318 с.
8. Кухарев О. Є. Спадкове право України : навч.-практ. посіб. / О.Є. Кухарев. — К. : Правова єдність: Алерта, 2013. — 328 с.
9. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право. Академічний курс : підручник / З. В. Ромовська. — 2-ге вид., допов. — К. : Дакор, 2013. — 304 с.
10. Сімейне право : підручник / за заг. ред.: В. І. Борисова, І. В. Жилінкова. — 4-ге вид., переробл. і допов. — Х. : Право, 2012. — 322 с.
11. Дякович М. М. Сімейне право України: Навчальний посібник. — 2-ге вид., виправл. і доп. — К.: Правова єдність, 2012. — 551 с.
12. Сімейне право України: Навч. посібник / Апопій І. В. — К.: ЦУЛ, 2010. — 360 с.

РОЗДІЛ 7. ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. Предмет трудового права
2. Метод правового регулювання в трудовому праві
3. Принципи трудового права
4. Поняття трудових правовідносин та їх структура
5. Суб'єкти трудових правовідносин
6. Поняття джерел трудового права, їх особливості та класифікація
7. Трудовий договір

1. Предмет трудового права

Предметом правового регулювання трудового права є трудові відносини.

Законодавство України про працю регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої приналежності. На підприємствах державної форми власності трудові відносини можуть виникати лише на підставі трудового договору у різних його формах.

Трудове законодавство відповідно до ст.1 Кодексу законів про працю України покликане забезпечити високий рівень умов праці і всебічну охорону трудових прав працівників. Основним призначенням трудового права є захист інтересів найманого працівника. Держава як гарант його конституційних прав за допомогою правових засобів встановлює такі правові гарантії, як обмеження тривалості робочого часу, надання відпусток, визначення мінімуму оплати за працю тощо. Таким чином трудове право має регулювати відносини найманої праці, тобто відносини, що виникають на підставі укладення трудового договору між працівником і власником або уповноваженим ним органом чи фізичною особою.

Трудові відносини, що виникають на підставі укладення трудового договору, складають основу предмета трудового права. Крім того, до предмета трудового права входять також відносини працевлаштування

(зайнятості); з підготовки кадрів і підвищення кваліфікації; щодо контролю за дотриманням законодавства про працю; щодо матеріальної відповідальності; з вирішення трудових спорів.

Суспільні відносини працевлаштування (зайнятості) передують виникненню індивідуальних трудових відносин. За останній час відносини працевлаштування отримали своє належне юридичне оформлення. З прийняттям Закону України «Про зайнятість населення» гарантії трудових прав громадян значно зросли.

Суспільні відносини з підготовки кадрів і підвищення кваліфікації або перекваліфікації певною мірою пов'язані з відносинами працевлаштування і можуть виникати як в період існування трудових відносин, так і тоді, коли останні припиняються, і особа набуває статусу безробітного. Так під час існування трудових відносин, що виникли на підставі укладення трудового договору, працівник може тимчасово не виконувати свою трудову функцію, а навчатися безпосередньо на виробництві або ж підвищувати власну кваліфікацію в інших спеціалізованих установах. Такого виду відносини виникають на основі розпорядження або наказу адміністрації. У тому випадку, коли відносини з перепідготовки кадрів і перекваліфікації виникають у період тимчасового припинення трудових відносин і підставою їх виникнення є відповідне розпорядження (за згодою громадянина) органу працевлаштування, вони входять до складу відносин працевлаштування. В обох випадках відносини з підготовки кадрів і підвищення кваліфікації, незалежно від того, в який період і на якій підставі вони виникають належать до предмету трудового права.

Основною функцією трудового права є захист трудових прав громадян, які працюють за наймом. З цією метою трудове законодавство встановлює цілу систему правових гарантій. Для контролю за дотриманням норм трудового права створюються спеціальні державні і недержавні органи. Це спеціалізовані державні інспекції праці Міністерства праці України і громадські органи профспілок та трудових колективів. Вони якраз і

виступають суб'єктами відносин щодо нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства.

Трудове право передбачає два види юридичної відповідальності: дисциплінарну і матеріальну відповідальність. Відносини щодо матеріальної відповідальності складають самостійну групу відносин. Вони виникають з приводу завдання майнової шкоди одному з суб'єктів трудових відносин, в результаті чого виникає комплекс прав і обов'язків з відшкодування завданих збитків. Предметом трудового права виступають не тільки відносини щодо матеріальної відповідальності працівників за шкоду, завдану з їх вини підприємству, а й відносини з відшкодування шкоди, завданої здоров'ю працівника при виконанні ним своїх трудових обов'язків.

Відносини з розгляду трудових спорів (процесуальні відносини) теж складають предмет трудового права. Їх особливістю є те, що для вирішення трудових спорів закон передбачає спеціальний порядок досудового розгляду. Для цього створюються уповноважені органи для розгляду трудових спорів безпосередньо на підприємствах. Це комісії по розгляду трудових спорів (КТС), які і виступають одним із суб'єктів таких відносин. Законом визначено спеціальний порядок створення КТС, встановлено процедуру розгляду спору, прийняття і виконання рішення.

Таким чином предметом трудового права є *трудові відносини, що виникають на підставі укладення трудового договору, і відносини, що тісно пов'язані з трудовими: працевлаштування, з підготовки кадрів і підвищення кваліфікації, щодо контролю за дотриманням законодавства про працю, щодо матеріальної відповідальності і по вирішенню трудових спорів, а також відносини з приводу встановлення умов праці на підприємствах.*

2. Метод правового регулювання в трудовому праві

Методом галузі права є сукупність засобів (прийомів, способів) регулювання, що обумовлюються специфікою відносин, які регулюються.

Метод правового регулювання окремої галузі права характеризують ряд ознак: 1) порядок виникнення, зміни і припинення правовідносин; 2) правовий стан учасників правовідносин; 3) характер встановлення прав і обов'язків; 4) засоби забезпечення виконання обов'язків (санкції).

Юридичним фактом, що породжує виникнення трудових відносин, які складають основу предмета трудового права, є трудовий договір. Він базується не на імперативних приписах, а на свободі вибору (відповідно до своїх потреб та можливостей) суб'єкта, що шукає собі роботу, і суб'єкта, котрий підшукує працівника.

Дещо інші юридичні факти породжують правовідносини працевлаштування, з перекваліфікації і підготовки кадрів. Тут характерним є владний акт (наказ, розпорядження) адміністрації, але йому неодмінно передують взаємна погодженість суб'єктів. Якщо особа не зареєструється в органах працевлаштування або ж відмовиться пройти перекваліфікацію чи підвищення кваліфікації, тобто не дасть у той чи інший спосіб згоди на виникнення правовідносин, правовідносини не виникнуть. У правовідносинах із встановлення умов праці також переважає договірний характер. Колективний договір схвалюється трудовим колективом і підписується роботодавцем та профкомом, у ньому визначається режим робочого часу для конкретного підприємства, установи чи організації. Зміна і припинення правовідносин теж здійснюються в основному за взаємним погодженням сторін.

Таким чином в трудовому праві юридичними фактами, котрі породжують, змінюють або припиняють правовідносини, є вольові дії суб'єктів, що базуються на їх взаємній згоді.

Держава встановлює загальнообов'язкові приписи. За певних умов вона може делегувати право встановлювати правила нормативного характеру окремим недержавним структурам. Одним з таких видів делегованого (санкціонованого) законодавства, досить поширеного в трудовому праві, є локальні норми права. На державному (централізованому) рівні повинні

визначатися тільки основні принципи правового регулювання найманої праці для забезпечення єдиного підходу в охороні трудових прав громадян, що укладають трудовий договір, незалежно від форми власності і виду підприємництва. Це може бути встановлення максимальної тривалості робочого часу, мінімуму відпусток, гарантій мінімальної заробітної плати та ін.

Більшість трудових відносин має забезпечуватись за допомогою локального (децентралізованого) правового регулювання, права і обов'язки суб'єктів можуть визначатися шляхом локального правовстановлення з урахуванням специфіки праці в окремих галузях і на окремих підприємствах. При цьому критерієм законності таких локальних норм виступає принцип, за яким права працівників, визначені на державному рівні, не повинні погіршуватись їх конкретизацією на рівні підприємства.

Трудове право має самостійні, властиві лише для нього, юридичні санкції. Вони застосовуються для забезпечення виконання суб'єктами правовідносин своїх прав і обов'язків. До таких санкцій належать заходи дисциплінарної та матеріальної відповідальності.

Розгляд особливостей прояву основних рис (ознак) методу правового регулювання трудових та тісно пов'язаних з ними правовідносин дозволяє сформулювати визначення методу трудового права.

***Метод трудового права* - це специфічний спосіб, що виражається переважно в договірному виникненні, зміні і припиненні правовідносин, в поєднанні централізованого і локального правового регулювання і в можливості застосування спеціальних правових санкцій для забезпечення належного здійснення учасниками цих правовідносин своїх прав і обов'язків.**

Трудове право України - це система правових норм, які регулюють трудові відносини, що виникають на підставі укладення трудового договору, та тісно пов'язані з ними суспільні відносини (працевлаштування, з підготовки кадрів і підвищення кваліфікації, щодо нагляду і контролю за

дотриманням законодавства про працю, щодо матеріальної відповідальності, з розгляду трудових спорів і щодо встановлення умов праці на підприємствах) на основі поєднання договірних засад і централізованого та локального встановлення прав і обов'язків суб'єктів із застосуванням специфічних санкцій для їх належного здійснення.

3. Принципи трудового права

Принципи права - це керівні засади, вихідні положення, на яких ґрунтується право як система норм. Вони є основою права.

Принципами трудового права як системи норм, що покликані забезпечувати трудові та тісно пов'язані з ними відносини, є засади, які визначають сферу його дії, порядок встановлення прав та обов'язків суб'єктів, гарантії захисту їх прав та законних інтересів. До таких принципів, які визначають сутність і закономірності розвитку трудового права можна віднести:

- обмеження сфери правового регулювання відносинами найманої праці;
- оптимальне поєднання централізованого і локального правового регулювання;
- соціальне партнерство і договірне встановлення умов праці;
- забезпечення єдності та диференціації правового регулювання;
- визнання незаконними умов договорів про працю, які погіршують правове становище працівників у трудових правовідносинах порівняно з умовами, встановленими в нормативно-правових актах.

Трудовому праву властиві і деякі загальноправові принципи, зокрема: верховенства права, законності, відповідальності за вину, а також ті, що визначають сферу приватно-правових відносин. До них можна віднести принцип пріоритетності норм міжнародного права щодо норм національного права, принцип забезпечення захисту законних інтересів учасників правовідносин та ін.

1) Принцип обмеження сфери правового регулювання відносинами найманої праці є визначальним для всієї галузі права. Трудове право виникло

саме як інструмент захисту інтересів найманої праці. Трудовий договір є юридичною формою використання найманої праці.

2). Принцип оптимального поєднання централізованого і локального правового регулювання визначає порядок та умови встановлення прав і обов'язків суб'єктів трудових і пов'язаних з ними правовідносин. Основні гарантії захисту трудових прав учасників трудових правовідносин встановлюється законами і підзаконними актами, а решту правил регулювання праці сторони визначають за погодженням між собою або в порядку, передбаченому централізованими нормами, самостійно. При цьому локальне правовстановлення не повинне виходити за межі і суперечити стандартам, які визначені для нього централізовано.

Держава продовжуватиме виконувати свою функцію гаранта основних трудових прав громадян, тому відповідний мінімум таких гарантій визначатиметься як у Конституції, так і в Кодексі про працю та інших нормативних актах. Крім того, сфера локального регулювання – це, переважно, власне трудові відносини: трудовий договір, робочий час, час відпочинку, трудова дисципліна тощо. Інші ж інститути трудового права - працевлаштування, нагляд і контроль за дотриманням трудового законодавства, вирішення трудових спорів традиційно і справедливо вважаються ділянками централізованого правового забезпечення.

3). Принцип соціального партнерства і договірного встановлення умов праці виявляється в тому, що до сфери правового регулювання трудових відносин широко залучають недержавні структури (об'єднання роботодавців, об'єднання трудящих), які разом з органами виконавчої влади (або і без їхньої участі), на підставі укладення колективних договорів та угод, шляхом співробітництва, пошуку компромісів і прийняття узгоджених рішень встановлюють обов'язкові для учасників трудових правовідносин правила регулювання праці. Соціальне партнерство як явище і як принцип трудового права є новими для вітчизняної правової системи на відміну від правових систем у країнах з розвинутою ринковою економікою.

В Україні соціальне партнерство здійснюється на національному, галузевому, регіональному та локальному рівнях. На перших трьох з них практикуються тристоронні відносини (між об'єднаннями роботодавців, об'єднаннями трудящих, органами виконавчої влади), а на локальному рівні колективний договір укладається між роботодавцем і органом, який представляє найманих працівників.

4). Принцип єдності і диференціації правового регулювання трудових відносин передбачає подвійну мету: встановлення єдиних, однакових умов праці для всіх найманих працівників і водночас диференціацію умов праці для певних категорій працівників за певних обставин.

Єдність правового регулювання трудових відносин означає, що норми трудового права встановлюють високий рівень умов праці, яких повинні дотримуватись усі роботодавці, що здійснюють найм працівників на підставі трудового договору.

Такі єдині норми поширюються на трудові відносини працівників державних підприємств, установ, організацій, працівників приватних і колективних підприємств, а також тих осіб, які працюють за трудовим договором у фізичних осіб (роботодавців).

Єдність правового регулювання забезпечується переважно нормами централізованого рівня. Зокрема, це норми Кодексу Законів про працю, які носять загальний характер, а також норми спеціальних законів «Про оплату праці», «Про колективні договори й угоди», «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» та ін.

Водночас трудове право не може не враховувати об'єктивних обставин, зумовлених специфікою галузей виробництва, професійними, статевими, віковими особливостями працівників, місцезнаходженням підприємств тощо, які потребують особливого підходу до правового забезпечення умов праці. Виділяють три напрями диференціації, які залежать від: 1) характеру і особливостей виробництва (галузева, міжгалузева і локальна диференціація); 2) статевих, вікових та інших особливостей працівників (суб'єктна

диференціація); 3) місця розташування підприємств, установ, організацій (територіальна диференціація).

Усі ці три чинники і зумовлюють прийняття спеціальних норм, які регламентують особливості трудових відносин державних службовців, суддів, прокурорських працівників, медичних працівників, працівників освіти, осіб, які не досягли повноліття, жінок, інвалідів, працівників, які поєднують працю з навчанням, та ін. Диференціація забезпечується як шляхом прийняття нормативних актів на рівні законів, підзаконних, у тому числі відомчих актів, так і локальною нормотворчістю.

5). Принцип визнання незаконними умов договорів про працю, які погіршують правове становище працівників полягає у тому, що ті норми - гарантії, державні стандарти в галузі регулювання трудових відносин, які визначені на рівні держави за жодних обставин не повинні погіршуватись при встановленні умов праці на галузевому, регіональному і локальному рівнях.

Термін договори про працю треба розглядати у широкому значенні. Це можуть бути як договори у прямому розумінні цього слова (трудоий, колективний договори, договори про повну матеріальну відповідальність), що виражаються у формі власне договору, так і угоди, які стосуються умов праці (про іспитовий строк, про переведення чи переміщення працівника, про встановлення неповного робочого часу та ін.).

Крім того дія цього принципу поширюється і на акти локальної нормотворчості, які ухвалюються за погодженням між роботодавцем і профспілковим комітетом, чи іншим уповноваженим найманими працівниками органом. Більше того, очевидно, що і акти локального характеру, які приймаються роботодавцем одноособово, або ж (як це передбачено тепер для Правил внутрішнього трудового розпорядку), затверджуються трудовим колективом так само повинні визнаватися незаконними у тій своїй частині, яка містить норми, що погіршують становище працівників у порівнянні із законодавством України.

Наявність цього принципу є важливою гарантією трудових прав найманих працівників, що особливо відчувається в умовах переходу до ринкових відносин, та утвердження приватного підприємництва в Україні. У випадках, коли приватні підприємці з метою одержання прибутків намагаються не дотримуватися при використанні праці найманих працівників загальних вимог трудового законодавства, погіршуючи при цьому права громадян, трудові договори повинні визнаватися недійсними, у тій частині що суперечить чинному трудовому законодавству.

4. Поняття трудових правовідносин та їх структура

Правові відносини – це такі суспільні відносини, які виникають на основі правових норм і їх учасники наділені суб'єктивними правами та юридичними обов'язками, що забезпечуються державою.

По-перше, визначаючи поняття трудових правовідносин, потрібно керуватися тим, що такими правовідносинами визнаються суспільні відносини, які врегульовані нормами трудового права.

По-друге, в основі трудових правовідносин лежить трудовий договір як головний юридичний факт, що породжує взаємні права і обов'язки суб'єктів цих правовідносин.

Отже, ***трудові правовідносини*** - це врегульовані нормами трудового права суспільні відносини, що виникають у результаті укладення трудового договору (власне трудові), а також відносини з приводу встановлення умов праці на підприємствах, навчання й перекваліфікації за місцем праці та відносини, пов'язані з наглядом і контролем за додержанням трудового законодавства, вирішенням трудових спорів та працевлаштуванням громадян.

Основним видом трудових правовідносин є *індивідуально-трудові правовідносини*. Тобто це правовідносини, що виникають на підставі укладення трудового договору між працівником і роботодавцем, за яким працівник зобов'язаний виконувати роботу, визначену договором,

додержуватись правил внутрішнього трудового розпорядку, а роботодавець своєю чергою зобов'язаний виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Індивідуально-трудова правовідносина за своїм складом є складною. Їїніми елементами називають правовідносина робочого часу і часу відпочинку, оплати праці, трудової дисципліни і охорони праці. Правовідносина робочого часу виникають після укладення трудового договору на підставі правової норми, яка визначає нормальну тривалість робочого часу протягом тижня, яка за загальним правилом становить 40 годин.

Другу групу трудових правовідносин становлять *колективно-трудова правовідносина* (соціального партнерства та встановлення умов праці на підприємствах).

Правовідносина працевлаштування виникають у результаті пошуку роботи громадянином. Окрему групу у структурі трудових правовідносин становлять *правовідносина навчання і перекваліфікації на виробництві*. І хоч питома вага таких правовідносин в умовах економічної кризи суттєво знизилась, вони все ще продовжують фігурувати як відносина, що тісно пов'язані з трудовими у складі предмету трудового права.

Правовідносина, що виникають з приводу нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства мають чітко виражений публічно-правовий характер. Вони виникають у результаті виконання уповноваженими державними і профспілковими органами спеціальних функцій з нагляду і контролю за охороною праці на підприємствах, в установах, організаціях та дотриманням трудового законодавства.

Ще одним видом є *трудова правовідносина, що виникають з приводу розгляду трудових спорів* спеціальним суб'єктом. У даному випадку можна говорити про процедурно-трудова правовідносина, тобто такі, які виникають

під час розгляду трудового спору комісією з трудових спорів, яка створюється на рівні підприємства, установи чи організації.

5. Суб'єкти трудових правовідносин

Основним суб'єктом трудових правовідносин є наймані працівники. Статусу працівників громадяни набувають з моменту укладення трудового договору. Суб'єктами трудових правовідносин є громадяни України, інших держав чи особи без громадянства.

У ст. 1 Закону України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)" від 3 березня 1998 р. № 137/98-ВР дано визначення **"найманий працівник"**, під яким розуміється **фізична особа, яка працює за трудовим договором на підприємстві, в установі та організації, в їх об'єднаннях або у фізичних осіб, які використовують найману працю.**

За Кодексом законів про працю України заборонено приймати на роботу осіб, молодших 16 років. Водночас частина друга статті 188 КЗпП передбачає, що за згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть як виняток приймати на роботу осіб, які досягли 15 років. Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої праці, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними чотирнадцятирічного віку, за згодою одного з батьків або особи, що його замінює.

Законодавець хоч і встановлює мінімальний вік прийняття на роботу, водночас передбачає різний обсяг трудової дієздатності осіб, які не досягли 18 років і повнолітніх працівників. А це дає підстави вважати, що трудова дієздатність виникає у повному обсязі з настанням повноліття, тобто після досягнення вісімнадцятирічного віку. З цього моменту громадяни вправі самостійно і без будь-яких обмежень розпоряджатися своєю здатністю до праці.

Трудове законодавство, встановлюючи мінімальний вік, з якого допускається прийняття на роботу, не може встановлювати граничного віку, до якого можна працювати за трудовим договором. Законом України про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні від 16 грудня 1993 року «забороняється відмова у прийнятті на роботу і звільнення працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу з мотивів досягнення пенсійного віку».

Роботодавець як суб'єкт трудового права – це особа, яка надає роботу іншій особі на підставі трудового договору у формі будь-якого з його різновидів, передбачених законодавством, в тому числі при обранні чи призначенні на посаду.

Роботодавчі властивості громадян виникають із досягненням повноліття. Тобто трудова правосуб'єктність громадян-роботодавців за віком її настання не збігається з трудовою правосуб'єктністю громадян-працівників. І хоча суб'єктом права власності громадяни можуть бути навіть до досягнення повноліття, використовувати працю інших громадян як роботодавці вони можуть лише по досягненні 18 річного віку.

Трудова правосуб'єктність юридичних осіб за загальним правилом виникає з моменту їх державної реєстрації. Саме факт державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності чи легалізації, наприклад, громадського об'єднання у встановленому законом порядку, коли вони набувають статусу юридичної особи, є тим моментом, з якого виникає як загальна цивільна, так і трудова правосуб'єктність власників – юридичних осіб.

Всіх роботодавців, які мають трудову правосуб'єктність можна поділити на окремі групи: роботодавці – фізичні особи; роботодавці – юридичні особи і відокремлені підрозділи юридичних осіб; роботодавці – державні органи. Найчисельнішою групою роботодавців є юридичні особи.

Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їхньої професійної діяльності, вони створюються без попереднього дозволу на основі вільного

вибору їхніх членів. Основним завданням профспілок є захист трудових і соціально-економічних прав та інтересів своїх членів. І хоч профспілки можуть вступати у відносини, які регулюються різними галузями права (конституційним, адміністративним, цивільним, соціального забезпечення тощо), визначальними все ж є суспільно-трудова відносини, що регулюються трудовим правом.

Правосуб'єктності профспілки набувають за фактом легалізації, яка відповідно до ст. 16 Закону про профспілки здійснюється шляхом їх реєстрації відповідними органами Міністерства юстиції. У разі реєстрації профспілки та їх об'єднання набувають статусу юридичної особи.

Поряд із правосуб'єктністю профспілок Кодекс законів про працю окремо визначає право участі у трудових правовідносинах також і за профспілковими органами. При цьому, як впливає із відповідних норм чинного КЗпП, профспілкові органи (комітети) у трудових правовідносинах вправі представляти інтереси працівників безпосередньо, а не від імені профспілки чиї повноваження вони здійснюють у межах прав наданих їм статутом.

Повноваження профспілок за трудовим правом є досить широкими та різноплановими. Вони здійснюють представництво і захист трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілок в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, у відносинах з роботодавцями, а також з іншими об'єднаннями громадян.

У питаннях колективних інтересів працівників профспілки здійснюють представництво та захист інтересів працівників незалежно від їх членства у профспілках. Профспілки та їх об'єднання ведуть колективні переговори, здійснюють укладення колективних договорів, генеральної, галузевих, регіональних, міжгалузевих угод від імені працівників.

Вони також здійснюють контроль за виконанням колективних договорів, угод. У разі порушення роботодавцями, їх об'єднаннями, органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування умов колективного договору, угоди профспілки, їх об'єднання мають право направляти їм подання про

усунення цих порушень. У разі відмови усунути порушення або недосягнення згоди у зазначений термін профспілки мають право оскаржити неправомірні дії або бездіяльність посадових осіб до суду.

Вони мають право на організацію та проведення страйків, зборів, мітингів, походів і демонстрацій на захист трудових і соціально-економічних прав та інтересів працівників відповідно до закону. Профспілкові органи мають право вимагати розірвання трудового договору (контракту) з керівником підприємства, установи або організації, якщо він порушує законодавство про працю, про колективні договори та угоди.

6. Поняття джерел трудового права, їх особливості та класифікація

Джерелами права здебільшого є нормативні акти, встановлені або санкціоновані державою. Джерела права виражають собою зовнішню форму існування права. Трудове право як система юридичних норм і самостійна галузь права складається з численної кількості нормативних актів: законів, указів, декретів і постанов Кабінету Міністрів, різноманітних відомчих актів, а також локальних норм, що діють в межах конкретних підприємств.

По-перше, в трудовому праві крім актів, виданих на державному (централізованому) рівні, широко застосовуються локальноправові акти, які розробляються і приймаються безпосередньо на підприємствах. Такі акти забезпечують більшу ефективність дії трудового законодавства стосовно до конкретних умов виробництва.

По-друге, в переліку джерел трудового права останнім часом з'являються акти договірної характеру, які або в цілому, або в частині своїй носять нормативний характер і регулюють виробничі, трудові і соціально-економічні відносини. Такими є генеральна, галузеві та регіональні угоди.

По-третє, особливе місце серед джерел трудового права належить актам, прийнятим Міністерством праці України. Правила, положення та інструкції цього міністерства сприяють правильному і однаковому застосуванню трудового законодавства.

По-четверте, для джерел трудового права характерна наявність нормативних актів, які носять конститутивний характер. Ці акти самі не забезпечують регулювання трудових відносин, а вимагають прийняття на їх основі локальних актів, котрі і здійснюють регулятивну функцію. Наприклад, є Типові правила внутрішнього трудового розпорядку, що містять відповідні норми, але безпосередньо на підприємстві внутрішній трудовий розпорядок регулюється не цими типовими, а прийнятими на їх основі правилами внутрішнього трудового розпорядку даного підприємства (ст.142 КЗпП України).

По-п'яте, трудове право має значний ступінь диференціації в правовому регулюванні праці в залежності від умов виробництва, кліматичних умов, суб'єктних ознак і соціальних груп працівників.

Джерело трудового права - це нормативно-правовий акт (норма права), прийнятий компетентним державним органом, або на договірному рівні, в тому числі безпосередньо на підприємстві, у визначених законом межах, з допомогою якого забезпечується правове регулювання трудових та тісно пов'язаних з ними суспільних відносин на підприємствах і організаціях, що використовують найману працю.

Для класифікації джерел трудового права застосовують різні критерії. За видами відносин, які вони регулюють, джерела трудового права можна поділити на такі, що регулюють трудові відносини, і на такі, що регулюють відносини, тісно пов'язані з трудовими. За сферою дії нормативних актів - на загальні і локальні.

Найбільш поширений поділ джерел трудового права залежно від юридичної сили актів, що містять норми трудового права. Класифікація за цим критерієм дає можливість найбільш повного з'ясування характерних ознак і особливостей джерел трудового права. Це традиційний поділ на закони і підзаконні акти. Закони при цьому можна поділити на загальні (про підприємництво, про підприємства в Україні) і спеціальні (про охорону праці, про оплату праці). Окремо слід виділити спеціалізований, кодифікований

закон - Кодекс законів про працю. Підзаконні акти в свою чергу поділяються на акти Президента України, Кабінету Міністрів України, відомчі нормативні акти і акти локальноправового характеру.

Серед законів, що виступають джерелами трудового права, основне місце, безперечно, належить Конституції України. Вона визначає принципові позиції законодавця з найважливіших питань правового регулювання трудових та тісно пов'язаних з ними суспільних відносин. Відповідні статті Конституції закріплюють основні права громадян як суб'єктів трудового права. Так, зокрема ст.43 Конституції України гарантує право на працю, ст.44 - право на страйк для захисту економічних та соціальних інтересів працівників, ст.45 – право на відпочинок, ст.46 – право на соціальний захист тощо.

Найбільш вагоме місце серед законодавчих актів, що виступають джерелами трудового права, належить Кодексу Законів про працю України (КЗпП). Він є основним джерелом трудового права. Кодекс був прийнятий ще 10 грудня 1971 року. Він неодноразово піддавався змінам і доповненням. Закон України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993р. послужив основою для нової редакції глави II Кодексу "Колективний договір". Подібним чином було внесено зміни до глави XI "Охорона праці" на підставі Закону «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992р. та главу VII "Заробітна плата" у відповідності з Законом «Про оплату праці» від 24 березня 1995р.

Останнім часом значне місце серед джерел трудового права починають займати постанови Кабінету Міністрів України. Для прикладу можна навести постанову "Про застосування контрактної форми трудового договору з керівником підприємства, що є у загальнодержавній власності" або постанову від 19 березня 1994р. "Про впорядкування застосування контрактної форми трудового договору", якою було затверджено Положення про порядок укладення контрактів при прийнятті (найманні) на роботу працівників.

Відомчі акти теж виступають джерелами трудового права. Це накази, розпорядження, інструкції галузевих міністерств, що містять приписи з

окремих питань регулювання праці на підприємствах певної галузі. Наприклад, Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 22 березня 1996 року "Про затвердження граничних норм підймання і переміщення важких речей неповнолітніми".

Особливе місце серед відомчих актів займають інструкції та роз'яснення Міністерства праці та соціальної політики України. Правові документи, що видаються цим органом, забезпечують правильне тлумачення і застосування діючого законодавства з питань заробітної плати, режиму праці в окремих галузях народного господарства тощо.

З прийняттям Закону України «Про колективні договори та угоди» важливе місце серед джерел трудового права зайняли Генеральна, галузеві та регіональні угоди, які укладаються між профспілками (їх об'єднаннями), що представляють інтереси найманих працівників, і власниками або їх представниками. Угодами на відповідному рівні (державному, регіональному, галузевому) регулюються основні принципи і норми реалізації соціально-економічної політики щодо зайнятості, гарантій оплати праці, розміру прожиткового мінімуму, режиму роботи і відпочинку, умов охорони праці та інше. Після їх підписання сторонами і реєстрації галузевих та регіональних угод в Міністерстві праці вони набувають нормативного характеру і є обов'язковими до виконання для підприємств, на які вони поширюються, та сторін, які їх уклали.

Останню сходинку в переліку джерел трудового права займають локальні правові акти. Це акти, які приймаються безпосередньо на підприємствах. Роль і значення цих джерел останнім часом постійно зростають. Локальноправові акти можуть прийматися в розвиток централізованого законодавства, тобто для конкретизації окремих норм, що своїм характером потребують прив'язки до місцевих умов того чи іншого підприємства. Наприклад, відповідна норма КЗпП встановлює, що тривалість робочого часу при п'ятиденному робочому тижні визначається Правилами внутрішнього трудового розпорядку підприємства.

Суб'єктами локальної нормотворчості можуть виступати роботодавець і профком при встановленні режиму робочого часу. Або ж наймані працівники і роботодавець при укладенні колективного договору. Локальні акти можуть прийматися роботодавцем і самостійно, зокрема посадові інструкції.

Найбільш поширеними актами локального характеру на підприємствах є: колективний договір, правила внутрішнього трудового розпорядку, положення про преміювання, посадові інструкції, інструкції з охорони праці, графіки відпусток тощо.

7. Трудовий договір

Право на працю є основним конституційним правом громадян України. Воно проголошене у ст. 43 Конституції України, визначається за кожною людиною і становить собою можливість заробляти на життя працею, яку людина вільно обирає, або на яку погоджується .

Право на працю реалізується різними шляхами. Одні громадяни займаються індивідуально-трудовою діяльністю, інші – створюють або влаштовуються в кооперативні чи акціонерні товариства. Переважно більшість громадян влаштовуються на роботу шляхом укладення трудового договору як наймані працівники на підприємства, незалежно від їх форм власності.

Для реального здійснення цього права держава створює певні умови, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізує програми створення робочих місць, професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки працівників відповідно до суспільних потреб.

У ст. 21 КЗпП України визначено поняття *трудоного договору* як угоди між працівником і власником підприємства або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати

працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором або угодою сторін.

З точки зору права немає різниці чи працює особа за трудовим договором на державному підприємстві, в установі, чи у фізичної особи. Всі наймані працівники мають однаковий правовий статус, і будь - який роботодавець зобов'язаний дотримуватись усіх правил і гарантій щодо них, передбачених трудовим законодавством.

Трудовий договір виражається у взаємних зобов'язаннях сторін. Суть цієї зобов'язальної угоди полягає у тому, що працівник бере на себе зобов'язання працювати на роботодавця в обмін на заробітну плату, обов'язок виплати якої роботодавцем гарантується державою.

Основними характерними ознаками сучасного трудового договору вважаються, насамперед: добровільність, відплатність та рівність сторін. Ознака рівності сторін трудового договору є похідною від такої його ознаки, як добровільність. Трудовий договір — це результат добровільного волевиявлення його сторін. Не можна примусити працівника укласти трудовий договір, так само, як і роботодавця зобов'язати найняти ту чи іншу особу на роботу.

Щодо такої ознаки трудового договору, як оплатність, то вона зумовлена передусім його цивільно-правовою природою, як договору купівлі-продажу (найму) робочої сили. Навіть зі змісту легального визначення трудового договору, що подається у ст. 21 КЗпП України, де зазначено обов'язок роботодавця виплачувати працівникові заробітну плату, можна прийти до висновку про оплатний характер цієї зобов'язальної угоди.

Законодавство встановлює загальні та спеціальні вимоги до особи, яка бажає укласти трудовий договір. Ці вимоги можуть стосуватися наявності певної освіти, стажу роботи, стану здоров'я, наявності громадянства тощо. Загальні вимоги переважно встановлено у КЗпП, а спеціальні — у спеціальних нормативно-правових актах.

На стороні роботодавця згідно зі ст. 21 КЗпП виступає власник або уповноважений ним орган чи фізична особа. Під роботодавцем розуміється фізична або юридична особа. На стороні роботодавця можуть виступати громадські організації.

Релігійна організація має право приймати на роботу громадян, умови праці встановлюються за угодою між релігійною організацією і працівником та визначаються трудовим договором, і який укладається у письмовій формі й підлягає обов'язковій реєстрації. У такому ж порядку реєструються умови оплати праці священнослужителів, церковнослужителів та осіб, котрі працюють у релігійних організаціях на виборних посадах. На громадян, котрі працюють у релігійних організаціях за трудовим договором, поширюються трудове законодавство, соціальне страхування і забезпечення нарівні з працівниками державних і громадських підприємств, установ і організацій.

Будь-який громадянин як фізична особа (ст. 21 КЗпП) має право використовувати найману працю і виступати роботодавцем, для чого не потрібно реєстрації його як підприємця. Трудовий договір у такому разі укладається обов'язково у письмовій формі й підлягає реєстрації у державній службі зайнятості. Як і юридичні особи, фізичні особи – роботодавці визнаються за чинним законодавством страхувальниками, а тому зобов'язані сплачувати за кожного найманого ними працівника єдиний страховий внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування .

Слід розрізняти роботодавця як сторону трудового договору і керівника підприємства, який є уповноваженим органом такої юридичної особи та укладає трудові договори з громадянами. У разі звернення працівника до суду за захистом порушених трудових прав позов вчиняється до юридичної особи, а не до керівника підприємства. Керівник також є найманим працівником і особисто не відповідає за майновими зобов'язаннями юридичної особи перед іншими суб'єктами, в тому числі й у трудових правовідносинах.

У всіх випадках роботодавець зобов'язаний забезпечити найманому працівникові умови праці, їх безпеку, а також соціально-трудова гарантії, що передбачені законодавством, а у разі заподіяння шкоди працівникові в зв'язку з виконанням ним трудових обов'язків роботодавець несе майнову відповідальність перед працівником. За шкоду, заподіяну здоров'ю працівника при виконанні ним своїх трудових обов'язків, відповідальність за чинним законодавством несе не роботодавець, а Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві і професійних захворювань.

Роботодавець несе майнову відповідальність перед іншими фізичними та юридичними особами за шкоду, заподіяну його працівником при виконанні трудових обов'язків. У свою чергу працівник несе матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну роботодавцеві .

Трудовий договір – це результат добровільного волевиявлення його сторін. Тому випадки, коли особи, що проходять альтернативну (невійськову) службу, згідно із Законом «Про альтернативну (невійськову) службу», укладають «письмовий строковий трудовий договір», не є класичними прикладами трудового договору . Не добровільність сторін лежить в основі його укладення, а обов'язок громадянина України пройти військову, або ж альтернативну (невійськову) службу.

Питання для самоконтролю

1. Які суспільні відносини охоплюються предметом трудового права?
2. Що є основним юридичним фактом, що породжує виникнення трудових правовідносин?
3. Які види юридичної відповідальності передбачено трудовим правом?
4. Назвіть принципи трудового права.
5. Які органи вирішують трудові спори на підприємствах?
6. Назвіть напрями диференціації правового регулювання трудових відносин.

7. З якого віку виникає повна трудова дієздатність працівників?
8. Назвіть основні функції профспілок.
9. Що є основним джерелом трудового права?
10. Які джерела трудового права носять конститутивний характер?
11. Яка роль локальноправових актів як джерел трудового права?
12. Чи можуть погіршувати права працівників локальні нормативно-правові акти?
13. Сформулюйте поняття трудового договору.
14. Що є змістом трудового договору?
15. Хто є сторонами трудового договору?
16. Чи тотожний статус роботодавця як сторони трудового договору і керівника підприємства?
17. Чи особи, що проходять альтернативну (невійськову) службу є учасниками трудових правовідносин?

Рекомендована література

1. Конституція України (Відомості Верховної Ради України, 1996, №30, ст.141.) зі змінами, внесеними згідно із Законами №2222-IV від 08.12.2004, ВВР, 2005, №2, ст.44; №2952-VI від 01.02.2011, ВВР, 2011, №10, ст.68; №586-VII від 19.09.2013, ВВР, 2014, №11, ст.142; №742-VII від 21.02.2014, ВВР, 2014, №11, ст.143; №1401-VIII від 02.06.2016, ВВР, 2016, №28, ст.532.
2. Кодекс законів про працю України: К.: 2016р.
3. Закон України «Про охорону праці» 14 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992 р. - № 49. - Ст.668.
4. Закон України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993 р. - № 36. - Ст.361.
5. Закон України «Про оплату праці» 24 березня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995 р. - № 17. - Ст.121.
6. Закон України «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997 р. - № 2. - Ст.4.

7. Закон України «Про професійний розвиток працівників» від 12 січня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013 р. - № 24. - Ст.243.
8. Основи трудового права: Навчальний посібник / Карпенко Д.О. – К.: Вид. А.С.К., 2003. – 656с.
9. Трудове право України: Академ. курс: Підручник / А.Ю. Бабаскін, Ю.В. Баранюк, С.В. Дріжчана та ін.,; За заг. ред. Н.М. Хуторян. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 608с.
10. Трудове право України: Підручник/ За ред. Н.В. Болотіної. – 4-те вид., К.: Вікар, 2006. – 725с.
11. Трудове право України: Академ курс: Підручн. для студентів вищ. навч. закл./ П.Д. Пилипенко, В.Я.Бурак, З.Я. Козак, та ін.; за заг. ред. П.Д. Пилипенка. – 5- те вид., переробл. і допов. – К.: Ін Юре, 2014. – 552 с.
12. Трудове право України: Підручник / Прокопенко В.І. – Видання третє, перероб. та допов. – Х.: Консум, 2002. – 528с.

РОЗДІЛ 8. ОСНОВИ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. **Поняття та предмет земельного права.**
2. **Система земельного права.**
3. **Джерела земельного права.**
4. **Форми власності на землю.**
5. **Право користування земельними ділянками.**
6. **Набуття прав на земельну ділянку.**
7. **Категорії земельного фонду України.**

1. Поняття та предмет земельного права.

Земельне право України є галуззю права, норми якої регулюють відносини у сфері володіння, користування та розпорядження земельними ділянками (відносини власності на землю), управління земельним фондом та охорони земельних ресурсів.

Предметом земельного права є земельні відносини, тобто суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею (ст. 2 Земельного кодексу України). Основою предмету земельного права є відносини власності на землю. Проте регулювання земельних відносин має змішаний публічно-правовий та приватно-правовий характер, оскільки передбачає обмеження прав власників землі в інтересах суспільства та охорони довкілля.

Земля – це найважливіша частина навколишнього природного середовища, що характеризується простором, рельєфом, ґрунтовим покривом, надрами, водами, є основним засобом виробництва у сільському господарстві, а також просторовою базою для розміщення галузей народного господарства. Відповідно до закону України «Про охорону земель» **земля – це поверхня суші з ґрунтами, корисними кополинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею.** Правове регулювання надрових, водних, лісових та інших природоресурсних

відносин здійснюється відповідним спеціальним законодавством (Кодексом України про надра, Водним та Лісовим кодексом).

Земля – основне національне багатство, що перебуває під особливою охороною держави, гарантується Конституцією України та земельним законодавством. Земля є найважливіший елементом екологічної системи, який забезпечує безпосередній зв'язок з іншими природними ресурсами і використовується як основний засіб виробництва у сільському і лісовому господарстві або є місцем розселення і розміщення промислових, житлових, комунікаційних та інших об'єктів.

Земельна ділянка - це індивідуально визначена, документально оформлена у встановленому законом порядку, зафіксована у державному земельному кадастрі і відведена в натурі (на місцевості) частина земель, яка є об'єктом права власності, господарського використання згідно з цільовим призначенням, державного управління і правової охорони. Право власності на земельну ділянку розповсюджується на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд (ст. 79 Земельного кодексу України).

2. Система земельного права.

Система земельного права України – це сукупність земельно-правових інститутів, кожний з яких складається з групи юридичних норм, що регулюють однорідні земельні відносини, які характеризуються певною єдністю. Система земельного права як галузі права складається із Загальної і Особливої частин.

Інститути *Загальної частини* містять основоположні, базові норми, які визначають загальні положення, що стосуються усіх чи більшості регульованих земельним правом відносин: право власності на землю; інші види прав на землі (право постійного користування, оренда, земельний сервітут, суперфіцій, емфітевзис); виникнення, зміна і припинення прав на землі; обмеження прав на землі; державне управління земельними ресурсами;

земельна реформа; охорона земель; вирішення земельних спорів; відповідальність за порушення земельного законодавства.

До *Особливої частини* земельного права належать правові інститути, норми яких визначають правовий режим окремих категорій земель, перелік яких визначений у ст. 19 Земельного кодексу України: землі сільськогосподарського призначення; землі житлової та громадської забудови; землі природно - заповідного та іншого природоохоронного призначення; землі оздоровчого призначення; землі рекреаційного призначення; землі історико-культурного призначення; землі лісогосподарського призначення; землі водного фонду; землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

3. Джерела земельного права.

Джерелами земельного права України є прийняті уповноваженими державними органами нормативно-правові акти, які містять правові норми, що регулюють земельні відносини. Зважаючи на те, що право власності на землю набувається та реалізується громадянами, юридичними особами та державою *виключно відповідно до закону* (ст. 14 Конституції України), основу джерел земельного права становлять закони.

Центральне місце в системі джерел земельного права України займає Земельний кодекс України, прийнятий 25 жовтня 2001 року, що набрав чинності з 11 січня 2002 р. Цей кодифікований акт регулює відносини власності на землю, охорони і відтворення земель, державне управління земельним фондом і визначає основні засади розвитку національного земельного законодавства.

Однак Земельний кодекс України не здатний охопити своїм регулюванням усі земельні відносини. Для конкретизації, деталізації і розширення сфери правового регулювання специфічних суспільних земельних відносин приймаються відповідні закони. Окремим інститутам земельного права відповідають *інституційні закони* – «Про оренду землі», «Про

землеустрій», «Про охорону земель», «Про оцінку земель», «Про державний земельний кадастр» тощо.

Процедурні закони передбачають порядок реалізації норм Земельного кодексу України. До них відносять закони «Про державну експертизу землевпорядної документації», «Про розмежування земель державної і комунальної власності», «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» тощо.

Вищезазначені закони є спеціальними (галузевими) джерелами земельного права. Для регулювання земельних відносин застосовуються також *дуалістичні закони*, які мають міжгалузевий характер. До них належать Цивільний, Лісовий, Водний, Повітряний кодекси України, Кодекс України про надра, закони України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про фермерське господарство», «Про концесії», «Про природно-заповідний фонд України», «Про курорти», «Про автомобільний транспорт», «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», тощо.

Крім законів, джерелами земельного права також є підзаконні нормативно-правові акти: Постанови Верховної Ради України, Постанови Кабінету Міністрів України, укази Президента України, відомчі нормативно-правові акти.

4. Форми власності на землю.

Право власності на землю - це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками. Право власності на землю набувається та реалізується на підставі [Конституції України](#), Земельного Кодексу, а також інших законів, що видаються відповідно до них.

Земельна ділянка - це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами.

Право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться, якщо інше не встановлено законом та не порушує прав інших осіб.

Законодавством України передбачено три **форми власності на землю**: державна, комунальна і приватна.

Суб'єктами права власності на землю є:

- а) громадяни та юридичні особи - на землі **приватної власності**;
- б) територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, - на землі **комунальної власності**;
- в) держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, - на землі **державної власності**.

Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі:

- а) придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- б) безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності;
- в) приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування;
- г) прийняття спадщини;
- г) виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю).

Іноземці та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також на земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності.

Іноземці та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки у разі:

- а) придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;

б) викупу земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві власності;

в) прийняття спадщини.

Землі сільськогосподарського призначення, прийняті у спадщину іноземцями, іноземними юридичними особами, а також особами без громадянства, протягом року підлягають відчуженню.

Землі, які належать на праві власності територіальним громадам сіл, селищ, міст, є комунальною власністю. *У комунальній власності перебувають:*

а) усі землі в межах населених пунктів, крім земельних ділянок приватної та державної власності;

б) земельні ділянки, на яких розташовані будівлі, споруди, інші об'єкти нерухомого майна комунальної власності незалежно від місця їх розташування.

Земельні ділянки державної власності, які передбачається використати для розміщення об'єктів, призначених для обслуговування потреб територіальної громади (комунальних підприємств, установ, організацій, громадських пасовищ, кладовищ, місць знешкодження та утилізації відходів, рекреаційних об'єктів тощо), а також земельні ділянки, які відповідно до затвердженої містобудівної документації передбачається включити у межі населених пунктів, за рішеннями органів виконавчої влади передаються у комунальну власність.

До земель комунальної власності, які не можуть передаватись у приватну власність, належать:

а) землі загального користування населених пунктів (майдани, вулиці, проїзди, шляхи, набережні, пляжі, парки, сквери, бульвари, кладовища, місця знешкодження та утилізації відходів тощо);

б) землі під залізницями, автомобільними дорогами, об'єктами повітряного і трубопровідного транспорту;

в) землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом;

г) землі лісогосподарського призначення, крім випадків, визначених цим Кодексом;

г) землі водного фонду, крім випадків, визначених цим Кодексом;

д) земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування;

е) земельні ділянки, штучно створені в межах прибережної захисної смуги чи смуги відведення, на землях лісогосподарського призначення та природно-заповідного фонду, що перебувають у прибережній захисній смузі водних об'єктів, або на земельних ділянках дна водних об'єктів;

є) землі під об'єктами інженерної інфраструктури міжгосподарських меліоративних систем, які перебувають у комунальній власності.

Територіальні громади набувають землю у комунальну власність у разі:

а) передачі їм земель державної власності;

б) відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону;

в) прийняття спадщини;

г) придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;

г) виникнення інших підстав, передбачених законом.

У державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності. Право державної власності на землю набувається і реалізується державою через органи виконавчої влади відповідно до повноважень, визначених Земельним Кодексом.

До земель державної власності, які не можуть передаватись у приватну власність, належать:

а) землі атомної енергетики та космічної системи;

б) землі під державними залізницями, об'єктами державної власності повітряного і трубопровідного транспорту;

в) землі оборони;

г) землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом;

ґ) землі лісогосподарського призначення, крім випадків, визначених цим Кодексом;

д) землі водного фонду, крім випадків, визначених цим Кодексом;

е) земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, Національної академії наук України, державних галузевих академій наук;

є) земельні ділянки зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи;

ж) земельні ділянки, які закріплені за державними професійно-технічними навчальними закладами;

з) земельні ділянки, закріплені за вищими навчальними закладами державної форми власності;

і) земельні ділянки, що використовуються Чорноморським флотом Російської Федерації на території України на підставі міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

ї) землі під об'єктами інженерної інфраструктури загальнодержавних та міжгосподарських меліоративних систем, які перебувають у державній власності.

Держава набуває права власності на землю у разі:

а) відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;

б) придбання за договорами купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;

в) прийняття спадщини;

г) передачі у власність державі земельних ділянок комунальної власності територіальними громадами;

г) конфіскації земельної ділянки;

Іноземні держави можуть набувати у власність земельні ділянки для розміщення будівель і споруд дипломатичних представництв та інших, прирівняних до них, організацій відповідно до міжнародних договорів.

Земельна ділянка може знаходитись у **спільній власності** з визначенням частки кожного з учасників спільної власності (*спільна часткова власність*) або без визначення часток учасників спільної власності (*спільна сумісна власність*).

Власники земельних ділянок мають право:

а) продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину;

б) самостійно господарювати на землі;

в) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію;

г) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;

г) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;

д) споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Власники земельних ділянок зобов'язані:

а) забезпечувати використання їх за цільовим призначенням;

б) додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;

в) своєчасно сплачувати земельний податок;

г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;

г) підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;

д) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом;

е) дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;

є) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем;

ж) за свій рахунок привести земельну ділянку у попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком здійснення такої зміни не власником земельної ділянки, коли приведення у попередній стан здійснюється за рахунок особи, яка незаконно змінила рельєф.

5. Право користування земельними ділянками.

Крім права приватної власності земельне законодавство передбачає й інші правові форми використання земельних ділянок: право постійного користування, оренди, сервітуту, емфітевзису, суперфіцію та концесії.

Право постійного користування земельною ділянкою – це право володіння і користування земельною ділянкою державної або комунальної власності без встановлення строку.

Право оренди земельної ділянки – це засноване на договорі строкове, платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності.

Право земельного сервітуту - це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками). Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (*емфітевзис*) і право користування чужою земельною ділянкою для забудови (*суперфіцій*) виникають на підставі договору між власником земельної ділянки та особою,

яка виявила бажання користуватися цією земельною ділянкою для таких потреб, відповідно до Цивільного кодексу України.

Тимчасове користування охоплює кілька самостійних правових форм використання земельних ділянок, а також їх різновидів: *право оренди земельної ділянки*; право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (*емфітевзис*), право користування чужою земельною ділянкою для забудови (*суперфіцій*), право використання земельних ділянок для проведення розвідувальних робіт на підставі угоди із власником земельної ділянки або за погодженням із землекористувачем, концесійна діяльність на умовах оренди земельної ділянки, строковий *земельний сервітут* тощо.

Тимчасовому користуванню земельною ділянкою як суб'єктивному юридичному праву характерні наступні юридичні ознаки:

1. *Похідний характер* від права власності на земельну ділянку, що вимагає одержання обов'язкової згоди власника на здійснення користування земельною ділянкою іншою особою (землекористувачем). Така згода на перехід права користування від власника земельної ділянки до землекористувача здебільшого оформляється у письмовому вигляді. Всі вимоги й обмеження до користувачів земельних ділянок є похідними по відношенню до тих, що висуваються до власників земельних ділянок.

2. *Строковий характер* землекористування, що відрізняє його від права власності на земельну ділянку та права постійного користування земельною ділянкою. Строковість є визначальною ознакою тимчасового землекористування, а сплив строку, на який було надано право користування, є підставою припинення права користування чужою земельною ділянкою.

3. *Персональний характер* тимчасового землекористування, що відмежовує його від *загального землекористування* (природокористування). Право тимчасового користування земельною ділянкою реалізує конкретна особа, на ім'я якої оформляються правопосвідчуючі документи і здійснюється державна реєстрація права землекористування.

4. Суб'єктами права тимчасового землекористування може бути доволі широке коло осіб, на відміну від права *постійного користування земельною ділянкою*, що має звужений суб'єктно-об'єктний склад. Суб'єктами права тимчасового землекористування можуть бути фізичні та юридичні особи.

4. *Можливість відчуження права тимчасового землекористування.* Тимчасовий землекористувач може відчужити це право іншій особі за згодою, або без згоди власника земельної ділянки. Винятками із загального правила є особистий строковий сервітут, емфітевзис та суперфіцій на земельних ділянках державної та комунальної власності, що є особистими правами, окрема передача яких до інших осіб неможлива.

5. *Цільове використання земельної ділянки*, яке визначається її цільовим призначенням у межах категорії земельного фонду та угодою сторін. Землекористувач не вправі самовільно змінювати вид цільового використання земельної ділянки, оскільки відповідно до п.г. ст.141 ЗК України використання земельної ділянки не за цільовим призначенням є підставою припинення права користування такою земельною ділянкою.

6. *Правомірність (законна підстава) виникнення права користування земельною ділянкою*, на відміну від *самовільного зайняття земельної ділянки*. Тимчасове землекористування завжди має легальний характер, оскільки землекористувач має документи, що посвідчують законність його права на земельну ділянку.

7. Найпоширенішою правовою *підставою виникнення права тимчасового користування земельною ділянкою є договір*, у окремих випадках – заповіт (для суперфіцію та строкового сервітуту); рішення суду (для строкового сервітуту). Раніше чинним земельним законодавством передбачалася інша правова підстава виникнення права тимчасового користування земельною ділянкою із земель державної власності - адміністративний акт (рішення Ради народних депутатів), а із земель приватної та колективної власності – договір.

8. У договорі, яким оформляються відносини тимчасового землекористування, визначаються його *істотні умови* (предмет договору,

яким є сама земельна ділянка зі встановленими межами та визначеними щодо неї правами; строк тимчасового користування; розмір, форма плати за користування земельною ділянкою та періодичність її внесення; вид цільового використання земельної ділянки; відповідальність сторін та інші умови).

9. Право тимчасового користування земельною ділянкою *виникає з моменту його державної реєстрації* у державному реєстрі прав, що здійснюється відповідно до закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень».

10. Право тимчасового землекористування виникає щодо *конкретної земельної ділянки з присвоєним їй унікальним кадастровим номером*. Формування земельної ділянки (присвоєння їй кадастрового номера) є передумовою як виникнення права власності на неї, так і переходу права користування нею до іншої особи.

Загальні норми щодо усіх видів тимчасового землекористування містить ЗК України (ст.ст.93-97), з них ст. 95 і ст.96 ЗК України визначають права та обов'язки землекористувачів. Право земельного сервітуту врегульовано ст.ст.98-102 ЗК України та ст.ст.401-406 (глава 32) ЦК України. Спеціальні правові норми щодо здійснення й захисту права емфітевзису та права суперфіцію містять глави 33 і 34 ЦК України, а особливості права користування чужою земельною ділянкою державної чи комунальної власності для сільськогосподарських потреб або для забудови визначені у ст.102-1 глави 16-1 ЗК України. Спеціальним джерелом правового регулювання оренди земельної ділянки як найпоширенішого різновиду тимчасового землекористування в Україні є закону України «Про оренду землі».

6. Набуття прав на земельну ділянку.

Право власності на земельну ділянку, право постійного користування, право оренди земельної ділянки, суперфіцію, емфітевзису та земельного сервітуту виникають з моменту державної реєстрації цих прав.

Набуття прав на землю – це перехід права власності або інших прав на земельні ділянки у встановленому законом порядку від одного учасника земельних правовідносин до іншого.

Відповідно до ч.2 ст.116 ЗК України набуття прав на землю громадянами та юридичними особами здійснюється шляхом передачі земельних ділянок у власність або надання їх у користування. При цьому для позначення набуття права власності на землю у законі вжито термін «передача», а для окреслення виникнення права землекористування – «надання».

Конституція України у ст.14 наголошує, що право власності на землю набувається та реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Це, зокрема, означає, що порядок, підстави та умови набуття права власності на землю, так само і реалізація прав на землю повинні бути врегульовані на рівні закону, а не підзаконних нормативно-правових актів. Права на землю набуваються та реалізуються, виходячи з конституційних засад земельного права, безпосередньо на підставі Земельного кодексу України, який є основним земельним законом України, та інших законів. Основним Законом України також визначені суб'єкти, які можуть набувати права на землю: громадяни, юридичні особи та держава.

Набуття прав на землю характеризують наступні ознаки:

1. *Добровільність*, тобто взаємне волевиявлення сторін земельних правовідносин, спрямоване на передачу земельної ділянки від одного власника до іншого, або ж надання власником земельної ділянки іншій особі у користування. Відносини примусового припинення прав на землю у земельно-правовій доктрині та земельному законодавстві не іменуються набуттям прав на землю.

2. *Правомірність*, тобто законність набуття прав на землю. Земельним законодавством передбачено підстави, умови та порядок набуття прав на землю, додержання яких має своїм результатом документальне оформлення та юридичне виникнення права власності чи користування земельною ділянкою.

3. *Одинарність* права власності на кожну сформовану земельну ділянку. Набуття права власності на земельну ділянку одним суб'єктом неминує означати припинення права власності на цю земельну ділянку в іншого суб'єкта. Набуття прав на землю передбачає зміну власника земельної ділянки незалежно від форми власності на неї (приватної, державної чи комунальної власності), або ж виникнення права користування земельною ділянкою чи зміну землекористувача.

4. У межах визначених законом процедур набуття прав на землю передбачено *дві основні форми набуття прав на землю: безоплатна та за плату*. Відповідно до п.3 ст.116 ЗК України безоплатна передача земельних ділянок у власність громадян провадиться у разі: а) приватизації земельних ділянок, які перебувають у власності громадян; б) одержання земельних ділянок внаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ, організацій; в) одержання земельних ділянок із земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених ЗК України.

Норми безоплатної передачі земельних ділянок громадянам

Громадяни України мають право на безоплатну передачу їм земельних ділянок із земель державної або комунальної власності в таких розмірах:

а) для ведення фермерського господарства - в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради, де знаходиться фермерське господарство. Якщо на території сільської, селищної, міської ради розташовано декілька сільськогосподарських підприємств, розмір земельної частки (паю) визначається як середній по цих підприємствах. У разі відсутності сільськогосподарських підприємств на території відповідної ради розмір земельної частки (паю) визначається як середній по району;

б) для ведення особистого селянського господарства - не більше 2,0 гектара;

в) для ведення садівництва - не більше 0,12 гектара;

г) для будівництва і обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) у селах - не більше 0,25 гектара, в селищах - не більше 0,15 гектара, в містах - не більше 0,10 гектара;

г) для індивідуального дачного будівництва - не більше 0,10 гектара;

д) для будівництва індивідуальних гаражів - не більше 0,01 гектара.

При цьому, кожен громадянин України має право приватизувати лише по одній земельній ділянці по кожному окремому виду цільового використання. Про це робиться відмітка в паспорті громадянина.

Розмір земельних ділянок, що передаються безоплатно громадянину для ведення особистого селянського господарства, може бути збільшено у разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю). Правове регулювання цих відносин здійснюється на підставі Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)».

Земельним законодавством передбачено можливість набуття права приватної власності на земельну ділянку, на якій розташований будинок (будівля, споруда), у випадку набуття права власності на цей будинок. Розмір земельної ділянки, що передається безоплатно громадянину у власність у зв'язку з набуттям ним права власності на жилий будинок, не може бути меншим, ніж максимальний розмір земельної ділянки відповідного цільового призначення (крім випадків, якщо розмір земельної ділянки, на якій розташований будинок, є меншим).

Передача земельних ділянок безоплатно у власність громадян у межах норм, визначених у ст.121 ЗК України, провадиться один раз по кожному виду використання. Право на приватизацію земельної ділянки одного виду використання є відособленим і незалежним від права на приватизацію земельної ділянки для іншого виду використання. Одноразовість приватизації означає і те, що особа, котра скористалася своїм правом і приватизувала земельну ділянку меншої від граничної, передбаченої ст.121 ЗК України, площі, не може приватизувати земельну ділянку цього виду цільового

використання вдруге, навіть площею, що складає «різницю» між гранично можливою та раніше приватизованою.

Платна форма набуття прав на землю застосовується у випадках продажу земельних ділянок або прав на них на підставі цивільно-правових договорів, а також продажу земельних ділянок або прав на них на конкурентних засадах.

5. Основними *способами набуття прав на землю* в залежності від підстав та умов передачі земельних ділянок у власність чи надання в користування є: **адміністративно-правовий, цивільно-правовий та змішаний**. При адміністративно-правовому способі набуття прав на землю роль вирішального юридичного факта відіграє адміністративний акт – рішення органу державної виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про передачу у власність чи надання у користування земельної ділянки особі, яка звернулася з відповідною заявою. Набуття права постійного користування земельною ділянкою відбувається в адміністративно-правовому порядку.

При цивільно-правовому способі набуття прав на землю відбувається передача земельної ділянки чи надання її у користування на підставі цивільно-правового договору (міни, дарування, купівлі-продажу, ренти, довічного утримання), у відносинах іпотеки та спадкування тощо. При змішаному способі набуття прав на землю, за яким відбувається набуття права на земельну ділянку за давністю користування (набувальною давністю), особа за певних, визначених у ст.119 ЗК України умов (добросовісність, відкритість і безперервність користування земельною ділянкою протягом 15 років без документів, які б свідчили про наявність прав на неї) може звернутися до органу державної влади або органу місцевого самоврядування з клопотанням про передачу її у власність або надання у користування.

Надання земельних ділянок державної або комунальної власності у користування *здійснюється органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування* відповідно до ст.123 ЗК України. Рішення зазначених органів приймається на підставі проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок у разі: надання земельної ділянки із зміною її

цільового призначення; формування нової земельної ділянки (крім поділу та об'єднання).

Набуття прав на землю цивільно-правовим способом відбувається на підставі наступних юридичних фактів: формування земельної ділянки, яке передбачає визначення її площі, меж та внесення інформації про неї до Державного земельного кадастру відповідно до ст.79-1 ЗК України та ЗУ «Про державний земельний кадастр»; укладення і нотаріальне посвідчення договору про передачу земельної ділянки у власність чи надання у користування; державна реєстрація права на земельну ділянку відповідно до ЗУ України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». Передача в оренду земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, здійснюється за результатами проведення земельних торгів.

7. Категорії земельного фонду України.

До земель України належать усі землі в межах її території, в тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на категорії. Категорії земель України мають особливий правовий режим (ст.18 Земельного кодексу України).

Землі – це частина земельного фонду держави в межах окремої категорії, яка надана або призначена для використання у певних цілях, щодо якої встановлений певний правовий режим. Поділ земель України на категорії здійснюється за природно-екологічними, соціально-економічними характеристиками та виробничими потребами використання земель.

Землі України *за основним цільовим призначенням* поділяються на такі категорії:

- 1) землі сільськогосподарського призначення;
- 2) землі житлової та громадської забудови;
- 3) землі природно - заповідного та іншого природоохорного призначення;

- 4) землі оздоровчого призначення;
- 5) землі рекреаційного призначення;
- 6) землі історико-культурного призначення;
- 7) землі лісогосподарського призначення;
- 8) землі водного фонду;
- 9) землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

Земельні ділянки кожної категорії земель, які не надані у власність або користування громадян чи юридичних осіб, можуть перебувати в запасі. Віднесення земель до тієї чи іншої категорії здійснюється на підставі рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їхніх повноважень.

Землі сільськогосподарського призначення – це землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, в тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей. Основну частину земель сільськогосподарського призначення займають сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги).

Землі, що призначені для потреб сільського господарства, повинні надаватися насамперед для сільськогосподарського використання. Для будівництва промислових підприємств, об'єктів транспорту і для інших потреб, не пов'язаних з веденням сільськогосподарського виробництва, надаються переважно несільськогосподарські землі або сільськогосподарські угіддя гіршої якості.

Посилений правовій охороні підлягають особливо цінні сільськогосподарські землі, землі дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів. Вилучення їх для несільськогосподарських потреб не допускається, за винятком випадків, визначених законом.

До *земель житлової та громадської забудови* належать земельні ділянки в межах населених пунктів, які використовуються для розміщення житлової забудови, громадських будівель і споруд, інших об'єктів загального користування. Межа населеного пункту – це умовна замкнена лінія на поверхні землі, що відокремлює його територію від інших територій. Основними складовими частинами земель житлової та громадської забудови є земельні ділянки надані для будівництва та обслуговування жилих будинків, господарських будівель і гаражного будівництва, земельні ділянки житлово-будівельних і гаражно-будівельних кооперативів, а також земельні ділянки багатоквартирних жилих будинків.

Особливостями правового режиму земель житлової та громадської забудови є використання їх на плановій основі, тобто відповідно до генерального плану населеного пункту, іншої містобудівної документації, плану земельно-господарського устрою з дотриманням державних стандартів і норм, регіональних та місцевих правил забудови.

Самостійною категорією земель є також *землі природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення*. Зокрема, землі природно-заповідного фонду – це ділянки суші і водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, яким відповідно до закону надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Ці землі поділяються на два види: 1) землі природних територій та об'єктів (природних заповідників, національних природних парків, біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків, заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ); 2) землі штучно створених об'єктів (ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва).

Правовий режим територій і об'єктів природно-заповідного фонду, та порядок використання їхніх земель визначається Законами України «Про охорону навколишнього природного середовища» та «Про природно-

заповідний фонд України». До земель іншого природоохоронного призначення належать земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу наукову цінність.

Землями оздоровчого призначення вважаються землі, що мають природні лікувальні властивості, які використовуються або можуть використовуватися для профілактики захворювань і лікування людей. Йдеться про мінеральні води, лікувальні грязі і т.ін. На землях оздоровчого призначення забороняється діяльність, яка суперечить їхньому цільовому призначенню або може негативно вплинути на природні лікувальні властивості цих земель. Місцевості, які мають природні лікувальні властивості в установленому законом порядку можуть бути визнані *курортами*. На територіях курортів встановлюються округи і зони санітарної охорони.

До **земель рекреаційного призначення** належать землі, що використовуються для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів. Це передусім земельні ділянки зелених зон і зелених насаджень міст та інших населених пунктів, навчально-туристських та екологічних стежок, території будинків відпочинку, пансіонатів, об'єктів фізичної культури і спорту, туристичних баз, кемпінгів тощо.

На землях рекреаційного призначення забороняється діяльність, що перешкоджає або може перешкоджати використанню їх за призначенням, а також негативно впливає або може вплинути на природний стан цих земель.

До **земель історико-культурного призначення** належать землі, на яких розташовані пам'ятки історії та культури, історико-культурні заповідники, городища, кургани, давні поховання, історичні поселення, інші об'єкти, що мають історико-культурну цінність.

Навколо історико-культурних заповідників, меморіальних парків, давніх поховань, архітектурних ансамблів та комплексів встановлюються охоронні зони де забороняється діяльність, яка шкідливо впливає або може вплинути на додержання режиму використання цих земель.

Землями лісогосподарського призначення є землі, вкриті лісовою рослинністю, а також не вкриті лісовою рослинністю нелісові землі, які надані та використовуються для потреб лісового господарства. До земель лісового фонду не належать землі, зайняті зеленими насадженнями в межах населених пунктів, окремими деревами і групами дерев, чагарниками на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних та садових ділянках.

Особливістю правового режиму цих земель є те, що вони повністю підпорядковані правовому режиму лісів, що ростуть на них. Тому правове регулювання тут забезпечується не лише земельним, а й лісовим законодавством, зокрема, Лісовим кодексом України.

Землі водного фонду - це землі, зайняті: 1) морями, річками, озерами, водосховищами та іншими водними об'єктами, болотами, а також островами, не зайнятими лісами; 2) прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм, крім земель, зайнятих лісами; 3) гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі виділені під смуги відведення для нив; 4) береговими смугами водних шляхів.

Оскільки основним цільовим призначенням цих земель є забезпечення використання і охорони вод, то правовий режим їх значною мірою визначається водним законодавством, зокрема Водним кодексом України. Землі водного фонду використовуються для задоволення життєвих, побутових, оздоровчих та інших потреб населення, а також водогосподарських, природоохоронних, промислових, енергетичних, транспортних, рибогосподарських та інших потреб.

Землями промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення законодавець визнає земельні ділянки, що надані в установленому порядку підприємствам, установам та організаціям для здійснення відповідної діяльності. Основне цільове призначення цих земель – бути операційною базою для розміщення та функціонування промислових та інших підприємств і об'єктів. Правовий режим земель цієї категорії визначається багатьма нормативно-правовими актами, зокрема законами

України «Про транспорт», «Про трубопровідний транспорт», «Про угоди про розподіл продукції», «Про концесії», «Про телекомунікації», «Про електроенергетику», «Про зв'язок», «Про використання земель оборони» тощо.

Питання для самоконтролю

1. Які відносини регулює земельне право?
2. Що є основним джерелом земельного права?
3. Дайте визначення земельної ділянки.
4. Назвіть форми власності на землю.
5. Які землі не можуть бути приватизовані?
6. Які є різновиди права спільної власності на землю?
7. Що є підставою виникнення орендних земельних відносин?
8. Які є істотні умови договору оренди земельної ділянки?
9. Що таке земельний сервітут?
10. З якого моменту виникає право власності на землю?
11. Хто має право на безоплатну приватизацію земельної ділянки?
12. Що таке набувальна давність?
13. За яким критерієм здійснюється поділ земель на категорії?
14. Назвіть категорії земель, передбачені Земельним кодексом України.
15. Які закони визначають правовий режим земель окремих категорій?
16. Назвіть основні ознаки тимчасового землекористування.
17. Назвіть способи набуття прав на землі в Україні.

Рекомендована література

1. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
2. Закон України «Про державний земельний кадастр» від 7 липня 2011 року // Відомості Верховної Ради. – 2012, № 8, Ст.61.
3. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» // Відомості Верховної Ради України, 2004, № 51, Ст.553.

4. Закон України "Про охорону земель" від 19 червня 2003р. // Урядовий кур'єр . – 2003. – 6 серпня.
5. Закон України «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 р. // Урядовий кур'єр . – 2003. – 5 листопада.
6. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України. Науково-навчальний посібник / [Титова Н. І., Позняк С. П., Гуревський В. К. і ін.]. за ред. докт. юрид. наук, проф. Н. І. Титової. – Львів: ПАІС, 2005. – 368 с.
7. Семчик В. І. Земельне право України: підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. зал.] / Семчик В. І., Кулинич П. Ф., Шульга М. В. – К.: Вид. Дім „Ін Юре”, 2008. – 600 с.
8. Земельне право України: підручник; за ред. О.О.Погрібного та І.І.Каракаша. — К.:Истина, 2009.- 600 с
9. Мірошніченко А.М., Марусенко Р.І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. - К.: Правова єдність, 2009. - 496 с.
10. Ващишин М. Я. Проблеми правового регулювання відносин земельної власності / М. Я. Ващишин // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1999. – Випуск 34. – С. 149-152.
11. Ільків Н. В. Оренда земель сільськогосподарського призначення в Україні: теоретичні й практичні аспекти: монографія. – Л., 2008. – 295 с.
12. Каракаш И. И. Право собственности на землю и право землепользования в Украине: Научно-практ. пособие – К.: Истина, 2004. 216 с.
13. Кулинич П. Право власності на землю: нові підходи до визначення змісту / Павло Кулинич // Право України. – 2009. – № 9. – С. 22-29.
14. Носік В. В. Виникнення прав на землю: теоретичні і практичні аспекти / В. В. Носік // Право України. – 2004. – № 9. – С. 81-85.
15. Титова Н. Землі як об'єкт правового регулювання / Н. Титова // Право України. – 1998. – № 4. – С. 10-15.
16. Федорович В. І. Земля як об'єкт земельних відносин / Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Випуск 43. – С. 249-254.

РОЗДІЛ 9. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

- 1. Поняття та система кримінального права**
- 2. Кримінальний кодекс України**
- 3. Поняття, ознаки та види злочинів. Стадії вчинення злочинів**
- 4. Співучасть у вчиненні злочину**
- 5. Кримінальне покарання. Поняття та види**
- 6. Кримінальна відповідальність неповнолітніх**

1. Поняття та система кримінального права

Вага знань з цього питання досить різнопланова. Зокрема, такі знання допомагають більш чітко відрізнити юридичне дозволу, правомірну поведінку від поведінки юридичне забороненої, що є , неодмінною умовою безконфліктної участі у суспільному житті.

Кримінальне право як галузь законодавства – це сукупність кримінально-правових норм, сформульованих і прийнятих, зазвичай, парламентом України як законів, які визначають підстави та принципи кримінальної відповідальності, а також те, які суспільно небезпечні діяння є злочинними і які покарання слід застосовувати до осіб, що їх вчинили.

Предмет кримінального права як галузі законодавства – є відносини, що виникають у результаті вчинення злочину та застосування відповідного покарання за його вчинення.

Завдання кримінального права як галузі законодавства викладено в ст. 1 КК: правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку й громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру та безпеки людства, а також запобігання злочинам.

Із змісту ч. 1 ст. 1 КК України випливає, що двома основними завданнями кримінального права є:

1) правове забезпечення охорони певних суспільних відносин та соціальних благ;

2) запобігання злочинам.

Об'єктами, що беруться під охорону за допомогою норм КК, є права і свободи людини та громадянина, власність, громадський порядок та громадська безпека, довкілля, конституційний устрій України, а також мир і безпека людства. Норми КК охороняють лише найважливіші елементи зазначених об'єктів. Охорона менш важливих суспільних відносин і соціальних благ здійснюється за допомогою правових норм інших галузей права (зокрема адміністративного, цивільного, трудового права).

Отже, кримінальне право як сукупність правових норм встановлює:

- які порушення закону визнаються злочинами;
- які види покарання призначаються за їх вчинення;
- що є підставою кримінальної відповідальності;
- умови, підстави та порядок призначення покарання;
- умови, підстави та порядок звільнення від покарання.

Кримінальне право виконує декілька важливих функцій, а саме:

- охоронну;
- регулятивну;
- виховну;
- профілактичну .

Предметом правового регулювання кримінального права як галузі законодавства є відносини, що виникають у результаті вчинення злочину та застосування відповідного покарання за його вчинення.

Метод правового регулювання – це сукупність певних засобів, за допомогою яких регламентуються й охороняються відносини між людьми, між громадянами та організаціями, між громадянами й державою.

Кримінальне право структурно поділяється на Загальну й Особливу частини У наш час ні в кого не викликає сумніву необхідність такої градації.

Загальна частина об'єднує норми, що визначають завдання, принципи й основні інститути кримінального права. Вони закріплюють підстави кримінальної відповідальності; чинність кримінального закону в просторі й часі; поняття злочину та його види; осудність і неосудність; форми вини; співучасть; покарання та його види; порядок застосування деяких видів покарання, правила їх призначення; регулюють інститути, пов'язані зі звільненням від кримінальної відповідальності й покарання, погашенням і зняттям судимості; визначають особливості відповідальності неповнолітніх.

Особлива частина кримінального права конкретизує обсяг і зміст кримінальної відповідальності щодо кожного складу злочину. Між нормами обох частин кримінального права існує тісний і нерозривний зв'язок, тому що практично неможливо застосувати норми Особливої частини без правил, закріплених у Загальній частині. Їхня нерозривність визначена єдністю змісту.

16. Кримінальний кодекс України

Кримінальний кодекс України — прийнятий Верховною Радою України нормативно-правовий акт, у якому встановлені підстави і принципи кримінальної відповідальності, злочинність і караність діянь, підстави звільнення від кримінальної відповідальності і покарання. Чинний КК було прийнято 5 квітня 2001 року. КК набрав чинності з 1 вересня 2001 року.

Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.

Для здійснення цього завдання Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Загальна частина чинного КК складається із 15 розділів: «Загальні положення», «Закон про кримінальну відповідальність», «Злочин, його види та

стадії», «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)», «Вина та її форми», «Співучасть у злочині», «Повторність, сукупність та рецидив злочинів», «Обставини, що виключають злочинність діяння», «Звільнення від кримінальної відповідальності», «Покарання та його види», «Призначення покарання», «Звільнення від покарання та його відбування», «Судимість», «Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування», «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх».

3. Поняття, ознаки та види злочинів . Стадії вчинення злочинів

Правопорушення — це протиправне винне діяння деліктоздатного суб'єкта, яке є особистісно або суспільно шкідливим чи небезпечним.

Соціальна сутність правопорушення — заподіяння шкоди тим особистим, груповим чи загальносуспільним інтересам, які юридично захищені державою.

Види правопорушень (за ступенем суспільної небезпеки):

- *проступки* (шкідливі правопорушення);
- *злочини* (небезпечні правопорушення).

Злочин – передбачене Кримінальним Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність, вчинене суб'єктом злочину).

Дане поняття наведене у ч.1 ст.11 КК України і є формально матеріальним . З нього випливає , що злочином є діяння (дія або бездіяльність) , якому властиві такі обов'язкові ознаки:

- 1) це діяння вчинене суб'єктом злочину;
- 2) воно є винним;
- 3) вказане діяння є суспільно небезпечним;
- 4) відповідне діяння передбачене чинним КК.
- 5) кримінальна караність.

Відсутність хоча б однієї з цих ознак вказує на відсутність злочину.

Склад (елементи) злочину:

суб'єкт злочину — це фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з

якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність. Деліктоздатність — це закріплена законодавством і забезпечена державою здатність суб'єкта нести юридичну відповідальність за вчинене ним правопорушення. Суб'єкт злочину поділяється на загальний та спеціальний. Спеціальний суб'єкт — це фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років.

об'єкт злочину — певні блага, на пошкодження, знищення чи позбавлення яких спрямоване винне протиправне діяння. Об'єктами правопорушень можуть стати всі явища, які визнаються об'єктами правовідносин, тобто різноманітні матеріальні та нематеріальні цінності (особисті або соціальні);

об'єктивна сторона злочину — протиправне діяння; його шкідливий або небезпечний результат; необхідний причинний зв'язок між ними. Протиправність діяння полягає в його державній, юридичній забороненості, у невідповідності вчинку юридичним приписам. Таке діяння може бути виражене як у активних (якщо суб'єкт недотримується забороняючих норм), так і в пасивних діях (якщо суб'єкт не виконує зобов'язальні норми);

суб'єктивна сторона злочину — певне психологічне ставлення суб'єкта до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Таке ставлення відображається поняттям вини.

Види (форми) вини:

умисел:

прямий умисел — суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає і бажає настання його негативних наслідків;

непрямий умисел — суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає його негативні наслідки, але байдуже ставиться до можливості їх настання;

необережність:

протиправна самовпевненість — суб'єкт усвідомлює протиправність

свого діяння, передбачає можливість настання його негативних наслідків, проте сподівається, що вони все ж таки не виникнуть;

протиправна недбалість — суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, але не передбачає можливості настання його негативних наслідків, хоча відповідно до рівня свого розвитку може і мусить це передбачити.

Види злочинів згідно ст. 12 КК України класифікуються за ступенем їх тяжкості, який характеризує обсяг суспільної небезпеки злочинів, що посягають на один і той самий об'єкт і заподіюють йому шкоду одного і того самого виду – фізичну, майнову, організаційну, психологічну тощо.

Класифікація (види) злочинів залежно від ступеня тяжкості за КК:

1) злочини *невеликої* тяжкості, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше 2 років або інше, більш м'яке покарання; наприклад, погроза вбивством (ст. 129), незаконне розголошення лікарської таємниці (ст. 145). та ін.;

2) злочини *середньої* тяжкості, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше 5 років; наприклад, експлуатація дітей, які не досягли віку, з якого законодавство дозволяє працевлаштування;

3) *тяжкі* злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі не більше 10 років; наприклад, створення злочинної організації (ст. 255), порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, якщо воно спричинило загибель людей (ст. 270), організація масових заворушень, що супроводжувалися насильством над особою, погромами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, опором представникам владі із застосуванням зброї (ст. 294) та ін.;

4) *особливо тяжкі* злочини. Ними визнаються злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад 10 років або довічного позбавлення волі; наприклад, контрабанда наркотичних засобів (ст. 305), посягання на представника іноземної держави (ст. 443), легалізація грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом (ст. 209), умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194) та ін.

Стадії вчинення злочину.

Кримінальне законодавство визначає три стадії вчинення злочину:

1) готування до злочину - це пошук, пристосування засобів, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину;

2) замах на злочин - це навмисна дія, безпосередньо спрямована на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі злочинця (наприклад, вибухівка заготовлена, а особа проїхала іншою вулицею);

3) закінчений злочин - це діяння, яке містить усі ознаки складу злочину.

Особа, яка добровільно відмовилася від готування до злочину або замаху на злочин, усвідомлюючи можливість доведення злочину до кінця, звільняється від кримінальної відповідальності за умови, що фактично вчинене нею діяння не містить складу іншого злочину. Але коли злочинну діяльність вдалося перервати на етапі готування до злочину чи замаху на злочин не з волі злочинця, то він не звільняється від покарання.

Співучасть у вчиненні злочину

Злочин може бути вчинений однією особою чи за спільною участю двох або більше осіб - *співучасників*. За загальним правилом, учинення злочину кількома особами становить більшу суспільну небезпеку, ніж учинення злочину однією особою.

Співучастю вважається умисна спільна участь двох або більше осіб у вчиненні умисного злочину.

До співучасників злочину разом із виконавцями належать організатори, підбурювачі і пособники.

Виконавець - це особа, яка безпосередньо вчинила злочин особисто чи шляхом використання інших осіб, що не підлягають кримінальній відповідальності.

Організатор - це особа, яка організувала вчинення злочину або керувала його підготовкою чи вчиненням, або особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію, фінансувала чи приховувала злочинну діяльність.

Підбурювач - це особа, яка схилила інших співучасників до вчинення злочину.

Пособник - це особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину.

Виділяють *фізичне* та *інтелектуальне* пособництво. Фізичне пособництво: надання засобів чи знарядь, усунення перешкод здійсненню злочину, сприяння приховуванню злочину, Інтелектуальне пособництво: дача порад, вказівок, заздалегідь дана обіцянка переховати злочинця, засоби і знаряддя вчинення злочину, сліди злочину або предмети, здобуті злочинним шляхом, приховування предметів, здобутих злочинним шляхом.

Форми співучасті:

Проста співучасть (співвиконавство, співвинуватість), має місце там, де всі співучасники є виконавцями злочину, виконують однорідну роль, їх дії можуть мати різний характер.

Складна співучасть (співучасть із розподілом ролей) полягає в тому, що співучасники виконують різнорідні ролі, тут має місце розподіл ролей — один чи кілька з них виконавці, інші — підбурювачі, пособники тощо.

Співучасть у вчиненні злочину характерна для організованої злочинності і корупції. Не є співучастю не обіцяне заздалегідь переховування злочинців чи слідів злочину.

У разі призначення покарання кожному із співучасників суд враховує ступінь і характер його участі у вчиненні злочину.

За ступенем стійкості зв'язків співучасників співучасть поділяється

на:

1. вчинення злочину групою осіб;
2. вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб;
3. вчинення злочину організованою групою;
4. вчинення злочину злочинною організацією.

Відповідальність співучасників, що діють в організованій групі чи злочинній організації, визначається таким чином:

- організатор організованої групи чи злочинної організації несе відповідальність за всі злочини, вчинені цими угрупованнями за умови, якщо вони охоплювалися його умислом;

- інші учасники (організованої групи чи злочинної організації) несуть відповідальність за ті злочини, у підготовці чи у вчиненні яких вони брали участь, незалежно від тієї ролі, що виконував у злочині кожний із них;

- кваліфікація дій всіх цих співучасників настає за тією статтею Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за вчинення певного злочину злочинною організацією чи організованою групою.

Кримінальне покарання. Поняття та види.

Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (ч. 1 ст. 50 КК).

Метою покарання є не лише кара, а й виправлення засуджених та запобігання вчиненню ними і іншими особами нових злочинів. Воно не має за мету завдати особі фізичних страждань або принизити її людську гідність (ч. 2,3 ст. 50 КК).

Покарання має такі ознаки: 1) є заходом державного примусу, що застосовується до осіб, які вчинили злочинне діяння; 2) особу не може бути піддано кримінальному покаранню, доки її вину з буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ст. 2 КК); 3) покарання може бути застосоване лише за вироком суду від імені держави, що надає йому

публічного характеру (ч. 2 ст. 2 КК);4) покарання полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого, тобто є карою, яка визначається видом і строком покарання, наявністю фізичних, майнових і моральних утисків і обмежень;5) будь-яке покарання тягне за собою судимість (ст. 88 КК). Викладені ознаки відрізняють покарання від інших заходів державного примусу.

У ст. 51 КК наведено вичерпний перелік з 12-ти видів покарань, що можуть бути застосовані судом до осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, і які розташовані у зазначеній статті відповідно до ступеня їх суворості та становлять собою систему. Передбачені законом види покарань класифікують за різними ознаками.

Основні покарання призначаються за вироком лише як самостійні заходи впливу та за жодних умов не можуть застосовуватися на додаткове до інших покарань, тобто не можуть приєднуватися до них. Відповідно до ч. 1 ст. 52 КК основними покараннями є громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі.

Додаткові покарання призначаються шляхом їх приєднання на додаток до основних покарань і самостійно застосовуватися не можуть. Особливість їх полягає також у тому, що, на відміну від основних, за один злочин суд має право призначити (приєднати до основного) не тільки одне, а й кілька додаткових покарань одночасно (ч. 4 ст. 52 КК). До таких покарань згідно ч. 2 ст. 52 КК належать: позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна.

Водночас деякі покарання можуть призначатися як основні, так і додаткові. Це так звані "змішані" покарання. До них належать штраф і позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ч. 3 ст. 52 КК).

Види покарань:

Штраф являє собою грошове стягнення, що накладається судом у випадках, встановлених в Особливій частині КК, і в розмірі, що визначається залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного в межах від 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян до 50 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо статтями Особливої частини КК не передбачено вищого розміру штрафу. Як додаткове покарання він може бути призначений якщо його спеціально передбачено у санкції статті (частини статті) Особливої частини КК.

За вчинення злочину, за який передбачене основне покарання у виді штрафу понад 3 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, розмір штрафу не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочинцем, або отриманого внаслідок вчинення злочину доходу, незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією статті (частини статті) Особливої частини КК. Виключення з цього правила допускається, якщо суд встановить, що такий злочин вчинено у співучасті і роль виконавця (співвиконавця), підбурювача або пособника у його вчиненні є незначною. Таких осіб може бути покарано штрафом у розмірі, передбаченому санкцією статті (частини статті) Особливої частини КК, без урахування розміру завданої злочинцем майнової шкоди або отриманого внаслідок нього доходу. З урахуванням майнового стану особи суд може призначити штраф із розстрочкою виплати певними частинами строком до одного року.

При несплаті штрафу у розмірі не більше 3 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і відсутності підстав для його розстрочки, суд замінює несплачену суму штрафу громадськими роботами із розрахунку 1 година робіт за 1 неоподатковуваний мінімум доходів громадян або виправними роботами із розрахунку 1 місяць робіт за 20 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, але на строк не більше 2-х років.

У разі несплати штрафу в розмірі понад 3 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, призначеного як основне покарання, та відсутності

підстав для його розстрочки, суд замінює несплачену суму штрафу покаранням у виді позбавлення волі із розрахунку 1 день позбавлення волі за 8 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян у таких межах: 1) від 1 до 5 років позбавлення волі - у випадку призначення штрафу за вчинення злочину середньої тяжкості; 2) від 5 до 10 років позбавлення волі - у випадку призначення штрафу за вчинення тяжкого злочину; 3) від 10 до 12 років позбавлення волі - у випадку призначення штрафу за вчинення особливо тяжкого злочину. Якщо ж під час такого розрахунку строк позбавлення волі становить більше зазначених меж, то суд замінює штраф позбавленням волі на максимальний строк, передбачений для злочину відповідної тяжкості (ст. 53 КК).

Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу як покарання передбачає, що засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особа, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, може бути позбавлена за вироком суду цього звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 КК).

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може бути призначене як основне покарання на строк від 2 до 5 років або як додаткове покарання на строк від 1 до 3 років (ст. 55 КК).

Як додаткове покарання воно може бути призначене й коли не передбачено у санкції статті (частини статті) Особливої частини КК, якщо з урахуванням характеру злочину, вчиненого за посадою або у зв'язку із заняттям певною діяльністю, особи засудженого та інших обставин справи суд визнає за неможливе збереження за ним права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. При призначенні його як додаткового покарання до арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі на певний строк - воно поширюється на увесь час відбування основного покарання і, крім цього, на строк, встановлений вироком суду, що набрав законної сили. При цьому строк додаткового покарання обчислюється з моменту відбуття основного покарання, а при призначенні

покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове до інших основних покарань, а також у разі звільнення від відбування покарання з випробуванням, - з моменту набрання законної сили вироком.

Громадські роботи полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Такі роботи встановлюються на строк від 60 до 240 годин і відбуваються не більш як 4 години на день. Вони не призначаються особам, визнаним інвалідами 1-ї або 2-ї групи, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби (ст. 56 КК).

Виправні роботи встановлюються на строк від 6 місяців до 2 років і відбуваються за місцем роботи засудженого, із заробітку якого провадиться відрахування в доход держави суми у розмірі, встановленому вироком суду в межах від 10 до 20%. Ці роботи не застосовуються до вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною; до непрацездатних; до осіб, що не досягли 16 років, та тих, що досягли пенсійного віку; до військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, працівників правоохоронних органів, нотаріусів, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування. Особам, які стали непрацездатними після постановлення вироку, ці роботи суд може замінити штрафом з розрахунку 3 неоподатковувані мінімуми доходів громадян за 1 місяць робіт (ст. 57 КК).

Службові обмеження для військовослужбовців застосовується до засуджених військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, на строк від 6 місяців до 2 років у випадках, передбачених КК, а також у випадках, коли суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замість обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше 2 років призначити службове обмеження на той самий строк. При цьому

покаранні із суми грошового забезпечення засудженого провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від 10 до 20%. Під час відбування даного покарання засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання не зараховується йому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання (ст. 58 КК).

Конфіскація майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Якщо конфіскується частина майна, суд повинен зазначити, яка саме частина майна конфіскується, або перелічити предмети, що конфіскуються.

Арешт згідно ст. 60 КК призначається судом у межах від 1 до 6 місяців і відбувається засудженим у спеціальних установах виконання покарання (ст. 11, 15, 50 КВК), військовослужбовцем - на гауптвахті (ч. 2 ст. 60 КК, ч. 1 ст. 50 КВК). Засуджених до покарання у вигляді арешту тримають в умовах ізоляції (ч. 1 ст. 51 КВК), на них поширюються обмеження, встановлені для осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі (ч. 2 ст. 51 КВК). Арешт призначають, якщо це покарання безпосередньо передбачено у санкції статті Особливої частини КК, за винятком його застосування за правилами призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (на підставі ч. 1 ст. 69 КК). Його не застосовують до осіб віком до 16 років, вагітних жінок, а також жінок, які мають дітей віком до 7 років.

Обмеження волі (ст. 61 КК) полягає в триманні засудженого в кримінально-виконавчій установі відкритого типу (ст. 11,16,56 КВК) без ізоляції від суспільства, але в умовах здійснення за ним нагляду та обов'язкового залучення до праці. Це покарання призначають у межах від 1 до 5 років у випадках, якщо його безпосередньо передбачено в санкції статті Особливої частини КК, за винятком його застосування за правилами призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (на підставі ч. 1 ст. 69 КК). Відбування цього покарання завжди пов'язане з обов'язковим залученням засудженого до праці і воно не може застосовуватися до

неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 14 років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до інвалідів 1-ї і 2-ї групи.

Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців призначається військовослужбовцям строкової служби на строк від 6 місяців до 2 років у випадках, передбачених КК, а також якщо суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше 2 років триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк. При цьому, заміна не може застосовуватися до осіб, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі (ст. 62 КК).

Позбавлення волі на певний строк - вид покарання, за яким засудженого ізолюють від суспільства шляхом поміщення його до спеціальної кримінально-виконавчої установи на строк, встановлений вирок суду (ст. 63 КК). Це покарання особи відбувають у кримінально-виконавчих установах закритого типу, вид яких визначає Державна пенітенціарна служба України як центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань (ст. 86 КВК); повнолітні - у виправних колоніях (ст. 18, 138-140 КВК), а неповнолітні - у виховних колоніях (ст. 19, 143-149 КВК). Позбавлення волі встановлюють у межах від 1 до 15 років; у разі призначення позбавлення волі за сукупністю вироків цей строк не повинен перевищувати 25 років (ч. 2 ст. 71 КК), а при заміні довічного позбавлення волі внаслідок акту про помилування він не може бути менше 25 років (ч. 2 ст. 87 КК).

Довічне позбавлення волі є найсуворішим видом покарання, згідно з яким засудженого ізолюють від суспільства шляхом примусового поміщення його до спеціальної кримінально-виконавчої установи - виховної колонії максимального рівня безпеки (ч. 2 ст. 18, ч. 1 ст. 350 КВК) без зазначення у вирокі конкретного строку тримання там. Це покарання замінило собою смертну кару, яка допускалася за ст. 24 КК 1960 р. Довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у

випадках, спеціально передбачених цим Кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк (ч. 1 ст. 64 КК) Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку (ч. 2 ст. 64 КК). Засуджені до цього покарання підлягають звільненню від нього лише у разі застосування до них акта про помилування (ч. 2 ст. 87 КК), внаслідок якого довічне позбавлення волі може бути замінено позбавленням волі на строк не менше 25 років.

Загальні засади призначення покарання - це встановлені законом і обов'язкові для суду вимоги, якими він має керуватися, призначаючи покарання у кожній конкретній справі, щодо кожної особи, якій це покарання призначається. Відповідно до ч. 1 ст. 65 КК суд призначає покарання: 1) у межах, установлених у санкції статті Особливої частини КК, що передбачає відповідальність за вчинений злочин; 2) відповідно до положень Загальної частини КК; 3) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання - це різного роду чинники, об'єктивного чи суб'єктивного характеру, що стосуються особи винного і вчиненого нею злочину, які хоча і не впливають на його кваліфікацію, однак зменшують чи підвищують ступінь суспільної небезпеки злочину, і тим самим впливають на ступінь її відповідальності. Врахування обставин, що пом'якшують покарання, дає суду право: а) визначити розмір покарання більш наближеним до мінімуму санкції статті (частини статті) Особливої частини КК, за якою засуджують винного; б) призначити за альтернативною санкцією статті (частини статті) Особливої частини КК менш суворий вид покарання з тих, які в ній передбачено; в) застосувати на підставі ст. 69 КК більш м'яке покарання, ніж передбачено законом.

Наявність обставин, що обтяжують покарання, дає можливість суду: а) призначити покарання, яке наближається до максимальної межі санкції статті

(частини статті) Особливої частини КК, за якою засуджують винного, або дорівнює її максимуму; б) призначити за альтернативною санкцією статті (частини статті) Особливої частини КК, за якою засуджують винного, більш суворий вид покарання з тих декількох, які в ній передбачено; в) виключити можливість застосування ст. 69 КК.

За ч. 1 ст. 66. КК при призначенні покарання обставинами, які його пом'якшують, визнаються: 1) з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину; 2) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди; 2-1) надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину; 3) вчинення злочину неповнолітнім; 4) вчинення злочину жінкою в стані вагітності; 5) вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин; 6) вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність; 7) вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого; 8) вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності; 9) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених КК.

Згідно з ч. 2 ст. 66 КК суд має право враховувати при призначенні покарання як обставини, що його пом'якшують, так і обставини, що у ч. 1 ст. 66 КК прямо не передбачені. Врахування судом тих обставин, перелік яких наведено у ч. 1 ст. 66 КК, є не правом, а обов'язком суду, тому він не може ігнорувати їх, призначаючи покарання.

За ч. 1 ст. 67 КК при призначенні покарання обставинами, які його обтяжують, визнаються: 1) вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів; 2) вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою (ч. 2, 3 ст. 28 КК); 3) вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату; 4) вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку; 5) тяжкі наслідки, завдані

злочином; 6) вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані; 7) вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності; 8) вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного; 9) вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством; 10) вчинення злочину з особливою жорстокістю; 11) вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій; 12) вчинення злочину загальнонебезпечним способом; 13) вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.

У ч. 3 ст. 67 КК зазначено, що призначаючи покарання, суд не має права визнати такими, що його обтяжують, обставини, не зазначені в ч. 1 цієї статті. Установлюючи вичерпний перелік обставин, які обтяжують покарання, закон у ч. 2 ст. 67 КК надає суду право, залежно від характеру вчиненого злочину, не визнати будь-яку із зазначених у ч. 1 ст. 67 КК обставин такою, що обтяжує покарання, за винятком тих, що передбачені у пп. 2, 6, 7, 9, 10, 12 ч. 1 ст. 67 КК. Обставини, зазначені у цих пунктах, суд у всіх випадках визнає такими, що обтяжують покарання, а обставини, зазначені у пп. 1, 3-5, 8, 11 та 13 ч. 1 ст. 67 КК, можуть бути і не визнані такими, з урахуванням конкретних обставин справи. Обставини, які обтяжують покарання, слід наводити у вироку суду у формулюваннях, зазначених у відповідних пунктах ч. 1 ст. 67 КК, із конкретизацією щодо тієї справи, яку розглядають.

За наявності декількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості скоєного злочину, з урахуванням особи винного суд, умотивувавши своє рішення, може за особливо тяжкий, тяжкий злочин або злочин середньої тяжкості призначити основне покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті Особливої частини КК, або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті за цей злочин. У цьому випадку суд не має права призначити покарання,

нижче від найнижчої межі, встановленого для даного виду покарання в Загальній частині КК (ч. 1 ст. 69 КК). Обставини, що пом'якшують покарання, як одна з підстав застосування ст. 69 КК, мають відповідати певним вимогам. Рішення суду про застосування ст. 69 КК має бути належним чином умотивовано у вирокі суду.

Кримінальна відповідальність неповнолітніх.

Злочинність неповнолітніх завжди була і досі є гострою актуальною правовою та суспільною проблемою, що постійно привертає увагу вчених і практиків. Вона є складовою загальної злочинності та засвідчує тенденції її розвитку в майбутньому. Це зумовлено не лише тим, що неповнолітні завжди визнавалися злочинцями особливого роду, а й тим, що на сьогодні це одна з найбільш кримінально уражених верств населення.

Причиною підліткової злочинності найчастіше є неналежний догляд за дітьми батьків або їхня відсутність. Загальне зниження рівня життя, неблагополуччя сімей, які з втратою прибутку втрачають і моральні цінності, відсутність нормальних побутових умов – усе це призводить до того, що діти, прагнучи жити так, як усі, намагаються досягти цього через крадіжки та інші злочини. Крім того, згубний вплив на неповнолітніх справляє телебачення, що пропагує насильство і життя заради власного задоволення.

Підстава кримінальної відповідальності неповнолітніх та її принципи такі ж, які діють стосовно повнолітніх осіб. У розділі XV Загальної частини КК України зосереджені лише норми, які стосуються особливостей кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх: 1) встановлюють більш широкі, ніж щодо повнолітніх, умови звільнення від кримінальної відповідальності, зокрема, із застосуванням примусових заходів виховного характеру; 2) містять обмеження щодо суворості видів і розмірів покарань та інших заходів кримінально-правового характеру; 3) передбачають більш м'які вимоги (умови) для звільнення від кримінального покарання; 4) регламентують вимоги щодо погашення і зняття судимості.

Отже, виділення в Кримінальному кодексі України самостійного розділу XV «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх» зумовлено не тільки соціально-психологічними особливостями осіб у віці від 14 до 18 років, які вчинили злочин, а також і тим, що ці особливості мають об'єктивно-суб'єктивну основу і впливають на поведінку неповнолітніх, а також на сприйняття ними вимог кримінального закону.

Стаття 98 КК України передбачає вичерпний перелік видів покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітнього. Відповідно до ч. 1 ст. 98 КК України це такі основні види покарання: 1) штраф; 2) громадські роботи; 3) виправні роботи; 4) арешт; 5) позбавлення волі на певний строк. На підставі ч. 2 цієї статті до неповнолітнього можуть бути застосовані і додаткові покарання у виді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Це вдвічі менше порівняно з переліком основних та додаткових покарань, які можуть застосовуватись до дорослих осіб за вчинення ними злочинів. Виходячи з положень ст. 98, до неповнолітніх не можуть застосовуватися конфіскація майна, обмеження волі та довічне позбавлення волі. Не можуть бути призначені неповнолітнім і такі специфічні покарання, як позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, службові обмеження для військовослужбовців, тримання в дисциплінарному батальйоні. У тих випадках, коли вказані покарання передбачені санкцією статті Особливої частини КК України, за якою засуджується неповнолітній, вони не призначаються, а натомість суд обирає покарання з інших, які названі в ст. 98 КК України. Не можуть бути призначені неповнолітньому покарання, не вказані у ст. 98 КК України, і в порядку переходу до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті за вчинений злочин (відповідно до ч. 1 ст. 69 КК України).

Майже всі види застосовуваних до неповнолітніх покарань (за винятком позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткового покарання) мають свої особливості у змісті та умовах застосування порівняно з аналогічними видами покарань, які застосовуються до дорослих

осіб. Основна їх особливість, яка властива всім видам покарання, що призначаються неповнолітнім, – це менший розмір.

Розглянемо особливості кожного виду покарання, що застосовуються до неповнолітніх.

Штраф (ст. 99 КК України). Кримінальний кодекс України 1960 р. не встановлював диференційованих розмірів штрафу щодо неповнолітніх. Проте КК України 2001 р. передбачив особливості застосування покарання у виді штрафу щодо них. Першою особливістю застосування покарання у виді штрафу є те, що він може застосовуватись не до всіх неповнолітніх, які вчинили злочини, а лише до тих, які мають самостійний дохід, власні кошти або майно. Щодо дорослих застосування штрафу не ставиться в залежність від наявності в них самостійного доходу, коштів або майна. Ця норма закону відповідає принципу, що кримінальне покарання має особистісний характер. Тому закон передбачає певні заходи проти того, щоб штраф, призначений неповнолітньому, сплачували за нього батьки чи інші особи. У зв'язку із цим, відповідно до роз'яснень, що містяться в п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх», при призначенні покарання у виді штрафу суди з урахуванням вимог ст. 99 КК України повинні досліджувати докази щодо наявності у неповнолітніх достатнього для сплати штрафу доходу, коштів або майна та наводити у вирокі мотиви прийнятого рішення.

Значно пом'якшені щодо неповнолітніх і такі види покарань, як громадські та виправні роботи.

Покарання у вигляді громадських робіт полягає у виконанні неповнолітнім робіт у вільний від навчання чи основної роботи час.

Особливістю покарання у виді громадських та виправних робіт для неповнолітніх є:

- вік: кожний з цих двох видів покарання може бути призначений неповнолітньому у віці від 16 до 18 років;

- строк: громадські роботи для неповнолітніх встановлюються від 30 год. до 120 год., для дорослих осіб, згідно з ч. 2 ст. 56 КК України, – від 60 до 240 год.; виправні роботи можуть бути призначені неповнолітньому за місцем роботи на строк від 2 місяців до 1 року, а дорослим особам – від 6 місяців до 2 років (ст. 57 КК України);

- тривалість: тривалість відбування неповнолітніми громадських робіт у вільний від роботи та навчання час становить не більше ніж 2 год. на день, для дорослих – не більше ніж 4 год. на день;

- розмір відрахувань: при призначенні громадських робіт розмір відрахувань із заробітку в дохід держави для неповнолітніх становить від 5% до 10%, для дорослих, згідно зі ст. 37 КК України, – від 10% до 20%, тобто вони вдвічі менші для неповнолітніх, ніж для дорослих, які вчинили злочини.

Певні особливості в застосуванні до неповнолітніх має і такий вид покарання, як арешт.

У ст. 101 КК України передбачено можливість застосування арешту тільки щодо неповнолітніх, які досягли на момент постановлення вироку 16-річного віку. Щодо повнолітніх осіб, згідно із ч. 2 ст. 60 КК України, строк арешту встановлено від 1 до 6 місяців. Нижня та верхня межа строку арешту для неповнолітніх істотно знижена і встановлена відповідно 15 та 45 діб. Кримінальним та кримінально-виконавчим законодавством встановлюється також особливий порядок та умови виконання покарань для неповнолітніх, а саме: неповнолітні, засуджені до арешту, відбувають покарання в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах окремо від інших засуджених.

Ще одним видом основного покарання, яке застосовується до неповнолітніх та має свої особливості, є позбавлення волі на певний строк. Строки позбавлення волі неповнолітніх, які вчинили злочини, в КК України диференційовано залежно від категорії злочину. У цьому є істотна відмінність від позбавлення волі на певний строк для дорослих.

Максимальна межа строку позбавлення волі становить 10 років, а у випадку вчинення особливо тяжкого злочину, поєданого з умисним

позбавленням життя людини, – 15 років (ч. 3 ст. 102 КК України). При призначенні покарання неповнолітньому за сукупністю злочинів або вироків остаточне покарання у виді позбавлення волі також не може перевищувати 15 років (ч. 2 ст. 103 КК України).

Позбавлення волі на певний строк вважається найсуворішим покаранням у системі покарань, які можуть застосовуватися до неповнолітніх. Воно призначається в разі, коли, на переконання суду, всі інші, більш м'які покарання не дають змоги досягти мети кримінального покарання.

Єдиним покаранням, яке не має особливостей застосування порівняно із застосуванням до дорослих злочинців є позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Це додаткове покарання, яке може бути застосоване судом до неповнолітнього злочинця на строк, який є таким же, як і для дорослих – від 1 до 3 років (ст. 55 КК України).

Певні особливості є й у призначенні покарання неповнолітнім. Вони викликані, насамперед, тим, що суд, призначаючи покарання неповнолітньому, повинен враховувати умови його життя і виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього.

Особливе значення має врахування вікових особливостей неповнолітнього, що вимагає встановлення не лише того, що особа формально досягла віку кримінальної відповідальності, але й з'ясування всіх індивідуальних психофізичних властивостей неповнолітніх певного віку. Практика йде шляхом незастосування кримінальної відповідальності і покарання відносно тих неповнолітніх, які хоч і досягли віку, з якого встановлена відповідальність, проте відстають (не у зв'язку з психічним захворюванням) у розумовому розвитку від рівня, типового для цього віку, який визначає можливість усвідомлювати фактичні ознаки і суспільну небезпечність вчиненого. Тому можна сказати, що загальні засади призначення покарання відносно неповнолітніх застосовують з урахуванням специфіки їх вікового психофізичного розвитку.

Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх полягають не тільки в особливостях видів покарань, що їм призначаються, порядку та умовах їх призначення, а й в особливостях звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності та покарання не є метою, до якої варто прагнути під час розгляду будь-якої кримінальної справи. За загальним правилом, будь-яка особа, яка вчинила злочин, повинна понести кримінальну відповідальність і бути піддана покаранню. Разом із тим, Верховний Суд України орієнтує на те, щоб суди обговорювали питання про можливість застосування примусових заходів виховного характеру замість кримінального покарання в кожному випадку вирішення питання про відповідальність неповнолітнього за злочин відповідного ступеня тяжкості. Звільнення від кримінальної відповідальності та покарання допускається лише тоді, коли завдання, які стоять перед КК України, можуть бути досягнуті і без застосування більш суворих кримінально-правових заходів.

Розділ XV Загальної частини КК України містить норми, які регулюють особливі види звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, які застосовуються тільки щодо неповнолітніх.

1) звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97);

2) звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 105).

Примусові заходи виховного характеру не є кримінальним покаранням, вони є заходами державного впливу, альтернативними щодо кримінального покарання, хоча також спрямовані на виправлення неповнолітнього, який вчинив злочин. Частина 2 ст. 105 КК України передбачає вичерпний перелік примусових заходів виховного характеру, які можуть застосуватися до неповнолітніх:

1) застереження;

2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;

3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;

4) покладення на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;

5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років.

До загальноосвітньої школи соціальної реабілітації направляються неповнолітні віком від 11 до 14 років, а до професійного училища соціальної реабілітації – від 14 до 18 років.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення кримінального права як окремої галузі права.
2. Коли був прийнятий чинний Кримінальний кодекс України, яка його структура?
3. Назвіть поняття злочину.
4. Охарактеризуйте основні ознаки злочину.
5. Назвіть види злочинів.
6. Назвіть та охарактеризуйте елементи складу злочину.
7. Назвіть стадії вчинення злочину.
8. Поняття вини та її форми.
9. Назвіть, хто може бути співучасником злочину.
10. Дайте визначення кримінального покарання.
11. Назвіть види та межі кримінального покарання, передбаченого Кримінальним Кодексом України.
12. Назвіть обставини, що обтяжують покарання.

13. До кого не застосовується покарання у вигляді довічного позбавлення волі ?
14. З якого віку настає кримінальна відповідальність?
15. Особа якого віку може вважатися неповнолітнім?
16. Назвіть види покарань, що застосовуються до неповнолітніх.
17. Охарактеризуйте заходи виховного характеру, що можуть бути застосовані до неповнолітніх.

Рекомендована література

1. Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.Cgi?nred=234.34.7644>.
2. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. : ратифікована Україною 27 лютого 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.Cgi?nred=9923.091>.
3. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
5. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.Cgi?nred=53.23456>.
6. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/e6cf63d360ae10eec2257101004e7995count=9812.61>.
7. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в

Україні : моногр. – К.: Атіка, 2004. – 240 с.

8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 7-ме вид., переробл. та допов. – К.: Юрид. думка, 2010. – 1288 с.
9. Палюх Л.М. Примусові заходи виховного характеру: теорія і практика застосування: навч. посіб. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 214 с.